

Н. РАҲИМЖОНОВ

**ИЛМИЙ
ТАФАККУР
ЖИЛОЛАРИ**

Маъсул муҳаррир
Ўзбекистон Республикаси ФАннинг
мухбир аъзоси Б. НАЗАРОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАнЛАР
АКАДЕМИЯСИНИНГ «ФАН» НАШРИЕТИ
1991

Рисола ҳозирги замон адабий жараёнининг диққатга сазовор ҳодисаси — ёзувчи бадилари таҳлилига бағишланган. Миртемир, Асқад Мухтор, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Солиҳ ва бошқа ёзувчи, шоирларнинг баднийат, шеърят ва поэтик маҳорат ҳақидаги мақолалари ўрганилади. Бу адиблар яратган эсселарнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ҳозирги адабий жараёнда тугган ўрни ва аҳамияти ҳақида мулоҳаза юритилади. Бадилардаги илмий ва бадний тафаккурнинг уйғунлиги масаласига алоҳида эътибор берилади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:

филология фанлари доктори Э. ҚАРИМОВ,
филология фанлари номзоди Р. ШАРИПОВ

Р 4603010000—577
М 355 (14)—91 291—91
ISBN 5—648—01083—4

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 1991 й.

Нугман Рахимджанов

ГРАНИ НАУЧНОГО МЫШЛЕНИЯ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Х. Зарипова*
Бадний муҳаррир *А. Бахромова*
Техмуҳаррир *Н. Абдурахмонова*
Мусаҳҳиҳ *С. Зокирова*

ИБ № 5429

Теришга берилди 12.08.91. Босишга рухсат этилди 20.09.91. Қоғоз бичими 84×108^{1/2}. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма т. 3,36. Ҳисоб-нашриёт т. 3,3. 1043 нусха. Буюртма 225. Баҳоси 1 с. 70 т.

Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриётининг босмаҳонаси: 700170. Тошкент, М. Горький шоҳ кўчаси, 79.

МУҚАДДИМА

Табиатни, жамиятни, инсонни тушуниш ва тушунтириб бериш шакллари ниҳоятда хилма-хил. Хусусан, илмий, бадий тафаккур тарзлари олам ҳамда одамни идрок ва ифода этишда муҳим ўрин тутади.

Шоир-ёзувчиларимизнинг хотиралари, бадиалари, ён дафтар-қайдлари—булар бадий ҳамда илмий тафаккурнинг ўзига хос омухталиги ўлароқ юзага келган. Улар ҳар икки тафаккур унсурларини ўзига сингдирган ҳолда адабиётшунослигимиз жанрлари тақомилида муҳим ўрин тутади. Зеро, уларда ҳиссий идрок—кечинмали муҳокама билан мантиқий мулоҳазакорликка берилиш ўзига хос кўркам бир тарзда чатишиб, бир-бирига сингишиб кетган. Шу маънода улардан бирини айри қўйиш ёки иккинчисини афзал кўрсатиш мумкин эмас.

Кейинги йилларда илмий-бадий мемуар адабиётининг баракали хирмони кўтарилди. Энг муҳими, нафақат илмий-бадий тафаккур тараққиётида, шу билан баробар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожига ҳам салмоқли ўрин тутган намуналар яратилди.

Шоир ва ёзувчилар ҳақидаги хотиралар, адабиётимиз сарбонларининг шахсий эсдаликлари, бадиалари, адабий-танқидий мақолалари, «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумидаги асарлар, ижодкорларимизнинг кундаликлари, ён дафтар-қайдлари (Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, А. Қаҳҳор, М. Шайхзода ва ҳоказо) айнан шу 70—80-йилларда кўплаб нашр этилди.

Шу нарсаларни таъкидлаш жоизки, Ойбекнинг «Болалик», А. Қаҳҳорнинг «Утмишдан эртактлар» сингари бадий мемуар жанрига мансуб асарлари ҳаёт материални ўзлаштириш, тадқиқ этиш табиатида кўра адабиётшуносликдаги илмий-ҳужжатли мемуар асарлардан фарқ қилади. Хусусан, илмий тафаккур шаклларида бўлган хотираларда, бадиаларда,

ён дафтар-қайдларда бадийлик хусусиятлари ўзига хос белгиларга эга. Яъни санъаткорнинг ёхуд хотиралар муаллифининг нуқтаи назарини таъминлаган маънавий-интеллектуал савия бадийликнинг муҳим белгиларидан бири сифатида зуҳур топади.

Шу маънода хотиралар, эсдалик-эсселар, ён дафтар-қайдлари, кундаликлар санъаткорларнинг ижодий лабораториясига йўл очишига, тарихий-адабий ҳамда бой биографик маълумотлар беришига кўра адабиёт илмида муҳим аҳамият касб этади. Илмий-ҳужжатли мемуаристика намуналари тадқиқотларнинг назарий теранлигини асослайди. Уларда бадий образлар орқали фикрлаш асосий ўрин тутмайди, балки санъаткорнинг ҳаёти ва ижоди, яшаган даври, ижодий муҳити, оилавий ҳаёти, хуллас ҳаётининг биографик материални илмий-назарий йўналишда тадқиқ этиш етакчилик қилади.

Илмий-ҳужжатли мемуаристика кеча ёки бугунга келибгина пайдо бўлган эмас; унинг илдизлари кекса классик адабиётимизга бориб туташади. Хусусан, Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис», Бобурнинг «Бобурнома» сингари бадий мемуар жанрининг классик намуналарида мемуаристиканинг етакчи хусусиятлари таркиб топган ва шаклланган эди. Зеро, уларда адабиётшунослигимиз учун ҳам муҳим бўлган тарихий ҳамда адабий маълумотлар бадий тадқиқотчиликка сингдириб юборилган. Шу жиҳатдан хотиралардаги факт ва маълумотлар аниқлиги, янгиллиги, конкретлиги билан адабиётшуносликда илмий аҳамият касб этади.

Айтиш мумкинки, илмий-ҳужжатли мемуаристиканинг мавзулари, қамраб олган масалалари хусусида алоҳида тадқиқотлар яратиш вақти аллақачон етган. Ҳамза, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон ҳақидаги хотиралар анча серқирра. Шунингдек, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Бехбудий, Тавалло, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Ҳабибий ва бошқа адибларимизнинг бетакроп шахсиятини, улар яшаган ва ижод қилган ижтимоий-маданий ҳаётни, замондошлари билан мулоқотларини, шахсий ҳамда ижодий тақдирини буткул моҳияти ила ёритиш илмий ва адабий жамоатчилик олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

«Ажойиб кишилар ҳаёти», «Езувчилар замондошлари хотирасида» туркумидаги эсдалик-эсселар улкан адибларимизнинг юксак инсоний ҳамда ижодий қиёфасини бой ҳаётининг материаллар билан боқийлаштиришдек, моҳияти билан файзли. Шу билан баробар, адабиёти-

мизнинг (20—30 ҳамда 80—90-йиллари) тараққиёт босқичлари янгича нуқтаи назардан ёритилаётир. Адибларимиз (Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Усмон Носир ва ҳоказо) ҳаёти ва ижодиётининг янги саҳифалари очилаётир.

Хотиралар¹, эсдалик-эсселар², кундаликлар³, ён дафтар-қайдлари илмий-ҳужжатли мемуаристиканинг жанр турлари, тафаккур шакллари ниҳоятда ранг-баранглигидан далолат беради.

Илмий-бадий лавҳалар⁴ ҳам адабиётшунослигимиз ривожда алоҳида ўрин тутади. Ушбу ҳодиса бир неча авлодга мансуб шоир ва ёзувчиларимизнинг ижодий лабораториясини ўрганиш, бадий маҳорат сирларини очиш, тажрибаларини умумлаштириш тақозоси сифатида замондошларимизнинг маънавий эҳтиёжи ўлароқ юзага келди. Илмий-назарий тадқиқотчилик маданиятининг кенг имкониятларини, илмий тафаккурнинг сермиқёс ва қиррадорлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

¹ Айниқ замондошлари хотирасида (хотиралар, мақолалар, ҳикоялар, шеърлар). Тошкент, 1978; Хотамов А. Ҳамза Шоҳмардонда (хотиралар). Тошкент, 1979; Ойбек замондошлари хотирасида. Тошкент, 1979; Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида (хотиралар). Тошкент, 1974; Сен элимнинг юрагида яшайсан (Ҳамид Олимжон ҳақида эсдаликлар). Тошкент, 1973; Ислоҳ шоир замондошлари хотирасида. Тошкент, 1981; Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. Тошкент, 1987 ва ҳоказо.

² Саид Аҳмад Назм чорраҳасида (Ғафур Ғулом ҳақида ҳикоялар).—«Шарқ юлдузи», 1979, 11-сон.

³ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 12-том. Тошкент, 1978, 139—218-бетлар.

⁴ Азиз Қайюмов. Алишер Навоий (шоир ҳаёти ва ижодидан лавҳалар). Тошкент, 1976; Қаримов Х. Урол Тансиқбоев (ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида лавҳалар). Тошкент, 1978; Наним Қаримов. Ҳамид Олимжон (шоир ҳаёти ва ижодидан лавҳалар). Тошкент, 1979 ва ҳоказо.

ХОТИРАЛАР—ТАФАККУР БОҒИ

Ҳар кимнинг қалбида ҳали ёзилмаган хотираларнинг, ўтган кунларнинг олтин байтлари яшайди. «Ойбек замондошлари хотирасида» мажмуаси ана шундай нурли фазилати билан эътиборни тортади. Хусусан, М. Шайхзода, А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулом, Миртемир, Собир Абдулла, Собит Муқонов, А. Орипов сингари адиблар, адабиётшунослар эсдалиқларида Ойбек шахсининг, ижодининг кенг китобхонлар учун ҳали маълум бўлмаган янги-янги қирралари акс этган. Миркарим Осимнинг «Истеъдодли шоир, ҳақгўй адиб» эсдалигида эса Ойбекнинг ижодий ҳамда эстетик принципларининг шаклланиши билан боғлиқ нуфузли фикр-мулоҳазалар бор. Ойбекнинг бадий адабиётдан ташқари яна сиёсий иқтисод, фалсафа, кимё фанларини ҳам чуқур билиши унинг тафаккур кўлами, билим уфқи нақадар кенглигидан далолат беради.

Шунингдек Ойбек билан Абдулла Қодирий ўртасидаги ижодий мулоқотлар, устоз Ойбекнинг ёш ижодкорларга бўлган меҳр-муҳаббати ва эътибори, бадий ижод билан ижтимоий фаолиятни уйғунлаштириб олиб бора билишдек камёб салоҳияти ҳам кўп эсдалиқларда ўз ифодасини топган (Азиз Қаюмов, Абдулла Орипов, К. Лапкин, М. Муҳамедов). Адибнинг одабийлик ҳамда ижодкорлик фазилатларини ўзида ёрқин акс эттирган хотиралар манзараси ўқувчини маънан ва фикран бойитибгина қолмай, адабиётшуносликда махсус йўналиш касб этган ойбекшунослик илми учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

«Фарзандлар оталар ҳақида» туркумидаги асарлар ҳам илмий-ҳужжатли мемуаристикада алоҳида йўналишга айланди. Ҳабибулло Қодирийнинг «Отам ҳақида» асарида «... ажойиб ёзувчининг бутун ҳаёт йўли, унинг инсон, зиёли ва ёзувчи сифатида шахсиятининг шаклланиш тарихи акс эттирилади. Ҳабибулло Қодирий

ёзувчининг матбуотда эълон қилинган биографиясини китобга асос қилиб олади. Бироқ у фақат шу билан қаноатланмайди. Уни Жулқунбой ҳақидаги ота-она, қариндош-уруғ, қўни-қўшнилар ва ёр-биродарларнинг фикр ва эсдаликлари билан тўлдиради ва тасдиқлайди...» (М. Қўшжонов).

Шу билан баробар, А. Қодирийнинг турмуши, оилавий ҳаёти, ижодий фаолияти орқали бадий тафаккури камолини ҳам кузатиш имкониятига эга бўламиз. Ҳабибулло Қодирий хотираларидан ташқари Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Иззат Султон, Уйғун, Назир Сафаров, Ғайратий ва бошқа адибларнинг эсдаликлари ҳам ўрин олганки, улар адибнинг ҳаёти, маънавий-интеллектуал олами тўғрисида адабиёт илми учун ғоят қимматли кузатишлардир. Энг муҳими, буюк адибнинг «Утган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» сингари романлари ва қиссасининг, «Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди» каби шоҳ асарларининг бадий ғоя, ижодий ният сифатида туғилиши, ёзилиш тарихи хусусидаги маълумотлар А. Қодирий поэтикасини ўрганишда муҳим очқич вазифасини ўтайди, адибнинг ижодхонасига олиб киради, ижод психологиясини янада чуқурроқ тадқиқ этишда текстологик кузатишлар учун йўл очади.

Зеро, «...фан ҳақиқатни тажриба орқали идрок этади. Тажрибалар, фактлар қанчалик кўп бўлса, илмий хулосалар ҳам шунчалик аниқ чиқади. Агар бирон-бир илмий тадқиқот учун тажриба-фактлар беҳад кўп жамғарилган бўлса, у ҳолда умумлашма-хулосалар ҳам ҳақиқатга яқин келади»¹. Санъаткорларнинг ён дафтардаги қайдларининг, аксинча, хотиралар, бадиалар, адабий ўйлар сингари жанр турларининг илмий-ҳужжатли мемуаристика ривожидида мустақил ўз ўрни бордир. «Бадий материалларни йиғишда ён дафтарчанинг роли ғоят каттадир, — деб ёзган эди Ғ. Ғулом.— Кўрган ва билган нарсаларни ёзиб бориш диққатни марказлаштиришга ва шу образларни ёдда сақлаб қолишга ёрдам беради. Турмушдан олинган факт ва таассуротларни ажрата билишда бадий дид бўлмоғи керак»². Дарҳақиқат, ёзувчининг ён дафтари — бу фикр, ижод хазинаси; у санъаткорнинг ижодий принципларини, эстетик қарашларини, бадииятини ўрганишда алоҳида ўрин тутади.

¹ Алексей Толстой о литературе. М., 1956, с. 326.

² Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. 1-том. Тошкент, 1971, 334-бет.

Санъаткорларнинг ён дафтар қайдлари яхлит бир силсилани ташкил этган ҳолда муस्ताқил адабий асар даражасига кўтарилганлигини адабиёт тарихидан яхши биламиз. Француз адиби Жюль Ренарнинг «Кундаликлар», рус адибаси Вера Инбернинг «Кунлар саҳифасини варақлаганда...», Ойбекнинг «Фронт бўйлаб» (кундалик дафтаридан) асарлари яхлит ғоявий-бадий ниятга эга.

Умуман, кундалик дафтарларда хроника унсурлари бор; лекин у тарихчи-солномачининг муайян давр руҳи акс этган тафсилотларидан фарқ қилади. Санъаткорнинг эстетик баҳоси, индивидуал кузатишлари бадий диднинг объектив моҳияти тариқасида намоён бўлади. Ушбу хусусиятларда нафақат кундалик дафтарларнинг, шунингдек, илмий-ҳужжатли мемуаристиканинг ҳам етакчи белгилари акс этган. Зеро, улар санъаткорнинг дунёқарашини, маънавий-интеллектуал оламини, қайси давр ва жамият кишиси эканлигини яққол кўрсатиб туради.

Хусусан, Ойбекнинг «Фронт бўйлаб» кундалик дафтарида ўзбек жангчиларининг фронт ҳаёти манзарасини яратиш муҳим ўрин тутмайди. Аксинча, таассуротлар панорамасини чизишда Ойбекнинг етук санъаткорлик нигоҳи балқиб туради. Ўзбек жангчиларининг жанговар руҳини акс эттирган ҳолатлар, кайфиятлар, кечинмалар тасвиридаги тиниқлик ва аниқликда ҳиссий идрок етакчилик қилади.

Тўғри, ўтган кунларни бор тафсилотлари билан хотирада тиклаш анча қийин. Кечинмалар ҳолатини, кўрган-кечирганлар мазмунини айнанлигича хотирада гавдалантириш мушкул, албатта. Ана шундай кезларда кундалик дафтардаги битиклар кўмакка келади. Чунончи, «Тагин самолётлар ва тагин танклар атакаси бошланади. Энди танкларда автоматчилар ўтирипти. Яна олов бўрони билан қаршилайдилар бизникилар. Гранатлар ва бутилкалар учади. Танклар чекинади. Автоматчилар паришон. Танклар устидан уларнинг ўликлари қулайди. Яна самолётлар, яна танклар. Жангчиларимиз чуқурда гўё пўлатдан қуйма. Бир қадам силжимайдилар. Қисқа тинчлик вақтида яна чуқурроқ қазинадилар. Дала устида кескин гаранглатувчи ҳид ва қалин тутун... Уйлаган романим учун яхши материаллар». Бу ҳилдаги кузатишлар «Қуёш қораймас» романининг яратилиши тарихини, адиб ижодий лабораториясини ўрганишда адабиётшунослар учун айниқса асқотди.

Ойбекнинг кундалик дафтарлари ҳамда қайдларида, план ва тезисларида, йирик тадқиқотларга тайёргарлик-

ларида унинг фикр-мушоҳадалар қуюни, силсиласи шундоққина бўй кўрсатиб туради. Шунингдек Абдулла Қаҳҳор билан Миртемир ижодий изланишларидаги ён дафтар қайдларидан фарқ қилароқ Ойбекнинг қоралама саҳифаларида фалсафий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган ўй-мушоҳадалар силсиласи мўл. Улар адибнинг бадийиё полотнолари ҳамда илмий тадқиқотлар учун муайян жамғарма вазифасини ўтайди. Энг муҳими, улар Ойбекнинг ижтимоий ҳамда адабий қизиқишлари уфқи нақадар кенглигини кўрсатади; илмий-назарий тадқиқотлари ҳам катта тарихий жараёнларни, адабий ҳодисаларни, долзарб муаммоларни ўрганишга қаратилганини тасдиқлайди Зотан, адибнинг кундаликларида хроника унсурлари, фалсафий ўйлар, назарий мушоҳадалар, маиший турмуш тафеилотлари, кечинмалар ҳолати, психологик портретлар яхлит бир силсилани ташкил этади. Улар Ойбекнинг ижодий изланишларидан, ёзилажак дostonлари, романлари, повестлари учун бир босқич вазифасини ўтаганлигидан воқиф қилади.

А. Қаҳҳорнинг ён-дафтар саҳифаларида эса адибнинг ижодий принциплари, адабий-эстетик қарашлари балқиб туради. «Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас», «Адабиёт ҳунар, уни касбга айлантириб олган ёзувчи олмага тушган қуртдан фарқ қилмайди» каби мулоҳазаларда бадийиё адабиётнинг ижтимоий вазифаси гоё образли таърифланади. «Микроб қанчалик хавфли бўлса, уни шунчалик катта қилиб кўрсатадиган микроскоп керак»³ сингари қайдларда эса ҳаёт ҳақиқатини бадийиё ҳақиқатга айлантиришдаги ижодий принциплари аёнлашади.

А. Қаҳҳорнинг ён дафтаридоги қайдлар илмий ҳамда бадийиё тафаккурнинг суратлантирилган мўъжаз тарихидан иборатдек туюлади. Зеро, уларда объектив воқелик таъсирида қалбини ларзага солган бадийиё адабиёт муаммолари, ижод дарди-ташвишлари қаламга олинади.

Шу жиҳатдан бўлса керак, А. Қаҳҳор қайдларида Ойбек ён дафтаридо учратганимиздек, воқелик тасвири билан боғлиқ сюжетларни, руҳият манзараларини, бўлажак адабий қаҳрамонлар портретига хос чизгиларни кўрмаймиз.

Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. Тошкент, 1986, 140—141-бетлар.

Кейинги йиллар илмий-ҳужжатли мемуаристикасида хотира-ўйлар, эсдалик-эсселар сингари тафаккур шакллари кенг палак ёзди. Ушбу ҳодиса ҳужжатларга, ҳаётий фактларга асосланган илмий тафаккурнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам зуҳур этмоқда. Бадиий адабиётда беллетристиканинг ўз ўрни ва аҳамияти борлиги маълум. Хусусан, илмий-ҳужжатли мемуаристикада ҳаётий факт ва маълумотлар реал воқеликнинг кўзгуси бўлишга даъво қилмайди, албатта. Муайян воқеа-ҳодиса ёхуд шахс тақдири билан боғлиқ барча ҳақиқатни ифода этишдек масъулиятни ҳам ўз зиммасига ололмайди. Зотан ҳужжатчилик адабий материалнинг илмий нуқтан назардан ўтган объектив тарихий моҳияти билан характерланади (географик минтақалар, жой номлари изоҳ вазифасини ўтайди).

Миртемирнинг «Ўтнафас...» қайдларида Ғафур Ғулом билан ўтказган завқли, бир умрга татмулик дамлар, суҳбатлар, гурунглари мазмуни ҳикоя қилинади. Ана шу жараёнда фактлар ва ҳодисалар моҳияти идрок ва ифода этила бошлагач, Миртемирнинг ўзига хос индивидуал шахси, санъаткорона нигоҳи, эстетик баҳолашдаги оламгир тафаккур теранлиги балқиб туради. Чунончи, Миртемирнинг хотирлашича, «Кўзи» достонининг ёзилишида Ғ. Ғуломнинг даъвати, таъсири кучли бўлган. Ғ. Ғулом «Қонқус» воқеасини айтиб берганидан кейин ўша ҳикоя таъсирида Миртемир ўз поэмасини яратган экан. Ушбу хотира саҳифаларида, умуман, ён дафтар-қайдлари (эсдаликлар, тўйхатлар, садолар)да Миртемирнинг юксак санъаткорона бадиий диди, нуқтадонлиги зуҳур топган. Яъни, тафсилотлар орасидан энг муҳим деталларни танлаб олишда, уларни бошқа воқеалар уйғотган таҳайюллар билан қиёслашда, ана шу жараёнда туғилган кечинмалар ифодасида Миртемирнинг ўзига хос эстетик баҳоси намоён бўлган. «Ғафур Ғулом қалам меҳнатига ўхшаши кам, ўтроқ, бедор, топоғон дов инсон эди, дов шоир эди. Янги дунё шеърятининг бешинги бошида турганлардан бири, ўзбек шеърятини поғонама-поғона жаҳон минбарига кўтарганлардан бири Ғафур Ғулом бўлади. Унинг шундоқ шеърлари борки, улар ҳар қайсиси ўзича бир давр, бир дунё, бир кашф, бир санъат, бир чўққидир. Ғафур Ғулом етакчи шоир, устоз шоир. Унинг созида фақат Ғафурга хос жаранг, фақат ўзига хос авж, фақат ўзига хос барқ бор, йўсин бор. Шеърятда Ғафур Ғулом мактаби ҳам ҳозир саналган фазилатларнинг бирлик нуқтаси, авж нуқтасидир. Ҳа, филдай чўнг, чинордай

чидамлиликда қайроқтош, билимлиликда аллома ва қаламкашликда шоири замон эди Ғафур оға!»⁴

Бу ўринда адабий ҳамда ҳаётий фактларга нисбатан субъектив муносабатнинг объектив талқини балқиб турибди; у Миртемирнинг ўй-фикрлари билан кечинмалари уйғунлигини ўзида ифодалаган мустақил нуқтаи назардир.

Илмий-ҳужжатли мемуаристиканинг жанр формалари ниҳоятда хилма-хил (эсдалик-эссе, кундаликлар, ён дафтар-қайдлари ва ҳоказо). Улардаги индивидуаллик — бадий тил хусусиятлари, ифода йўсини ижодкор дунёқараши билан, ҳаёт материалига ёндошиши, фактларни танлаши ва талқини билан ажралиб туради. Диалог, суҳбат, фактлар муқоясаси эсдалик-қайдларнинг композицион ранг-баранглигини таъминлайди. Лекин уларнинг ифода йўсини учун умумий бир муштарак хусусият бор: бу—публицистик руҳнинг устунлигидир. Шу билан баробар, бу ҳол факт ва деталларга, воқеа-ҳодисаларга нисбатан санъаткорнинг фаол муносабатининг ёрқин очилишига ҳам хизмат қилади.

Илмий-ҳужжатли мемуаристиканинг бир хусусиятини таъкидлаб ўтмоқ жоиз: у ҳам бўлса санъаткорларимиз ҳаёти, ўтмиш кунлари билан замондошларимиз қалбидаги, маънавий-интеллектуал дунёсидаги туташ нуқталарни топа олишаётганида, ўша воқелик кечган даврдаги «эски», «ўтмиш» бадий тажрибани баҳолашдаги нуқтаи назарлар билан факт ва ҳужжатлар моҳиятини бугунги кун талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб баҳолашдаги эстетик мезонларнинг муштараклигида намоён бўлаётир. Бу нарса, хусусан, санъаткорларимиз томонидан «олис ўтмиш» материалларининг янги-янги нурли қирралари кашф этилаётганида ўз аксини топмоқда.

Санъаткорларимизнинг ижодкорлар ҳақидаги эсдалик-эсселари кейинги пайтларда алоҳида бир йўналиш касб этди. Қуш тилини қуш билганидек санъаткор табиатини, ижодининг кўз илғамас ўзига хос қирраларини ҳамкасбларидан бўлак кимса шунчалик нозик илғаши ва образли ифодалаб бериши қийин. Шу боисдан ҳам санъаткорлар ҳақида санъаткорлар битган саҳифалар қалбимизни нурли ёғдулари ила иситади.

Шукруллонинг «Жавоҳирлар сандиғи» номли бадий-ҳужжатли мемуарида Ғафур Ғуломнинг шеър

⁴ Миртемир. Тингла, ҳаёт (сочмалар, қайдлар, эсдаликлар, тўйхатлар, садолар). Тошкент, 1974, 152—153-бетлар.

ёзиш жараёни, ижод психологияси, «Вақт», «Сиёҳдон» сингари ўзбек совет шеърляти тарихини яратган фалсафий шеърларининг ёзилиш тарихи билан боғлиқ нодир дақиқаларни боқийлаштирувчи эсдаликлар бор. Хусусан, ижод дарди, шеърнинг туғилиш аснолари бевосита Ғ. Ғуломнинг фикрлаш тарзини суратлантириш билан уйғунлашиб кетган.

Маълумки, француз адиби Андре Моруа инглиз шоирлари Байрон билан Шеллига бағишланган биографик асарларида факт ва ҳужжатларни воқеа-ҳодисалар моҳиятига сингдириб, ўзаро уйғунлаштириб бадий акс эттирган. Шукруллонинг бадий-ҳужжатли мемуарида ҳам бадий тўқима ҳаётий факт-ҳужжатлар моҳиятига монелик кўрсатмаган ҳолда асарнинг умумий эмоционал-интеллектуал руҳига сингишиб кетади.

«—Кўзингга кўринган нарсани бир лаҳзада шеър қила оласанми? — деб сўради. — Ҳар бир нарсани шеър қилиш мумкин. Мана, кўзингга кўринган, кўнглингга келган бирон нарсани айтиб кўр, шеър бўладими, йўқми, биламиз-кўямиз.

Мен шоирнинг хонаси ва ҳовлиси атрофидаги нарсаларни кўздан кечири бошладим. Бу уйдаги ҳар бир нарсаси шоирона дид билан танланган. Ҳар бир нарсада шоирнинг нозик табияти, ўткир фаросати кўришиб турарди. Иш столи устида Гётенинг бронзадан қилинган кичкина бюсти... деворларда гилам, танбур, дутор осилди. Мен ҳали ҳеч ким шеър қилиш учун қўл урмаган, Ғафур аканинг ўзи ҳам кутмаган нарсани излар эдим. Бирданига кўзим сиёҳдонга тушдию, шу ҳақида бир шеър қилишни сўрадим. Ғафур ака сиёҳдонга бир тикилиб, гувраниб олди. Ниманидир тутмоқчи бўлганидек йирик-йирик бармоқлари ҳаракатга келди. Кўзлари ёнди, лаблари ниманидир пичирлай бошлади. Ҳамлага отланган шердек бир он жим қолди, сатрлар кетма-кет қорозга туша бошлади.

Алишер давотга қилганда хитоб,
Қалами ёдидан кўтарилдим,
Сиёҳдон, азизим, қора кўзлим,
Қаро тунлар аро ёриган кўзгу!...
Улуғ жанг кунлари ёзар юғимда
Шаҳидлар қонидан дафтарга томдинг.
Лаънати малъунлар номин ёзганда
«Мен қора эмасман»,— дединг-ку, тондинг.

Ғафур ака шеърни битказиб, менинг фикримни сўради:

— Қалай?

Мен нима дердим. Битта сиёҳдон орқали шунча гапларни топиб айтиш менинг хаёлимга келмаган эди. Албатта, мақтадим. Бу шеърнинг ёзилиши мен учун мўъжиза эди»⁵.

Кўринадики, Шукрулло асарининг асос-ўзагини ҳаётий фактлар, уларни индивидуал санъаткорлик нигоҳи билан эстетик баҳолаш ташкил қилади. Шу маънода Шукруллонинг асосий ғоявий-бадий нияти, аввало, Фафур Ғуломнинг туйғулар тарихини, кечинмалари тадрижини, «Сиёҳдон», Вақт» ва бошқа шоҳ асарларининг яратилиши билан боғлиқ қалб тажрибалари суратини чизишда кўринади.

«Санъат асари одамнинг бирон-бир нарса ёзишим керак, деган истагидан эмас, балки ижод қилишдек маънавий эҳтиёждан, заруратдан юзага келади. Ана шу ўринда санъат ва илм-фаннинг ўзаро таъсири ўртасидаги фарқ кўзга ташланади. Илм-фан бу—тажрибалар жамғармаси, кашфиётлар демакдир. Санъат—бу образларда, ҳиссий кечинмаларда ҳикоя қилинган шахсий ҳаёт тажрибаси, бадий умулшамаларга мойил индивидуал тажрибадир»⁶. Шукрулло Ғ. Ғуломнинг тафаккур тажрибасининг, туйғулар жамғармасининг шеърларига кўчиб ўтишини кузатади. Бу демак, Шукрулло Ғ. Ғуломнинг шахсиятини, ижод психологиясини ёритишда субъектив моментлар билан кифояланиб қолган экан-да, деб билмаслик керак. Аксинча, Шукрулло ушбу жараёнда Ғ. Ғуломнинг ижодий ҳамда эстетик принципларини, бадий ижодга, бадий адабиётга бўлган гражданлик муносабатини узвий алоқадорликда ифодалаган.

Шоир, ёзувчи, драматург ва улкан олимларимизнинг ўз қўллари билан битган таржимаи ҳоллари ҳам адабиётшунослигимиз учун, илмий тафаккур ривожини учун алоҳида аҳамиятга эга. А. Қодирӣ, Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, М. Шайхзода, Миртемир, К. Яшин, Уйғун ва бошқа шоир-ёзувчиларнинг таржимаи ҳолларида ҳаётдан олган илк таассуротлари, оилавий муҳити, бадий ижод остонасига қўйган илк одимлари, воқелиқдан ижтимоий характерга эга бўлган факт, ҳодисаларни танлаш ва бадий талқин этиш малакалари, адабиётимиз тарихини яратган асарларининг туғилиш дақиқалари ва сабаблари ҳақидаги фикр-муҳазалари ўз ифодасини топган.

⁵ Шукрулло. Жавоҳирлар сандиғи. Тошкент, 1977 138—139-бетлар.

⁶ Алексей Толстой о литературе. М., 1956, с. 325.

Бу таржимаи ҳоллар санъаткор шахсияти ва ҳаёт йўли сингари хилма-хил бўлса-да, уларни халққа, Ватанга, миллий адабиётимиз ва маданиятимиз равнақиға хизмат қилишдек ягона мақсад бирлаштириб туради, улардаги ягона муштараклик туйғусини таъминлайди. Мазкур яхлитлик, ўз навбатида, адабиётимизнинг тараққиёт босқичларида намоён бўлган муҳим белгиларни ҳам кўз-кўз этади. Чунончи, тўнғич ва катта авлодга мансуб санъаткорларнинг аксарияти деҳқон оиласида туғилиб ўсгани, қишлоқ ҳаётини яхши билгани учун уларнинг фикрлаш табиатидаги ўзгаришлар индивидуал белгиларга эга. Бу нарса таржимаи ҳолларнинг ифода йўсинидагина, услубларнинг ўзига хослигидагина эмас, албатта. Энг муҳими, санъаткорларнинг воқеликни идрок этишида, ижодининг ғоявий-эстетик йўналишидадир. Ана шу жараёнда ҳар бир санъаткорнинг ўзига хос фикрлаш тарзи аёнлашади. Бу нарса воқеа-ҳодисаларни кузата билишидан, одамлар феъл-атворидаги қайсидир жиҳатларга кўпроқ эътибор беришидан, бадий идрок ва ифода хусусиятларидан таркиб топади. Шу маънода санъаткор учун ҳар бир давр тарихий бир мерос. У воқелик жараёнларини инкор этиши ёки ёқлаб чиқиши мумкин. Ҳаёт муттасил ўзгариб турган реал воқелик экан, ундан қандай маънолар уқиш, қандай ижтимоий, бадий, фалсафий хулосалар чиқариш ҳар бир санъаткорнинг индивидуал салоҳиятини, илмий-бадий тафаккур қудратини намоён этади. Демак, ҳар бир давр ўз санъаткорини юзага чиқаради.

Маълумки, 30-йиллар ижтимоий ҳаётидаги мураккабликни баҳолашдаги бир ёқламалик адабий ҳаракатчиликда ҳам ўз аксини топди. Унинг моҳиятини англашда санъаткорларимиз (хусусан, Абдулла Қодирий)нинг таржимаи ҳоли тадқиқотчиларга катта кўмак беради. Зотан, санъаткорнинг ҳаётий ва ижодий тақдирига дахлдор маълумотлар 30-йиллар адабий ҳаётидаги тўқинишлар манзарасини маълум даражада кўз ўнгимизда тиклашга хизмат қилади. «Ишчилар ҳукуматиға хизмат қилишда оилам билан оғир, фожиё очлик кунларини кечиришга тўғри келди. Оладурғон маошим ҳеч менга қарашлик тарбиядаги етти-саккиз жоннинг озиғига етмас эди. Лекин озодлиғ йўлида ҳар қандай оғирликка ҳам чидаб, муқаддас хизматимни ҳамиша давом эттира бердим. Бас, шу ҳолда мантиқ қолипиға солиб муҳокама қилинсин, меҳнаткашларнинг заиф ва ҳар жиҳатдан нуқсонли бўлгон кунларида улар ёнида собит қолиб, букун меҳнаткашнинг гуллай бошлағон даврида тесқари-

чилиқ кўчасига кирсинми? Бойлар, уламолар, чўнтакчи хоин ва ўғрилар, умуман Ўзбекистон тескаричилирига қарши матбуот майдонида жиҳоди акбар эълон қилиб, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманларни қаторлаштирғон бир киши шўролар ҳукумати­нинг айни гуллаган кезида зёнли деб топилсинми?

Балки мени фирқасизликда айблагувчилар, ўзинг меҳнаткаш, деҳқоннинг дардига шунчалик яқин бўла туриб, нега фирқага кирмадинг дегувчилар ҳам бўлар. Бу ҳақли гап, дарҳақиқат мен бунда айбликман, чунки маним табиатимда фардликка яқин бир хусусият бор эди. Фирқанинг интизомига бўйсун олмаслигимдан кўрқар эдим. Аммо ўзим ғоя ва иш эътибори билан чин коммунист эдим»⁷.

* * *

Кейинги йиллар илмий-ҳужжатли мемуаристикасида С. Аҳмаднинг «Назм чорраҳасида», С. Абдулланинг «Ғафур Ғулом ва аптекачи ҳикоялари» сингари эсдалик-эсселари нафақат илмий-бадий тафаккур ривожиди, шу билан баробар адабиётшунослик тарихини яратишда ҳам муҳим ўрин тутди.

Хусусан, Саид Аҳмаднинг «Назм чорраҳасида» хотира лавҳалари Ғ. Ғуломнинг шеърятимиз тарихини яратувчи асарларининг бадий ғоя сифатида туғилиши, ёзилиш жараёни билан боғлиқ ижодий лабораториясини очишга хизмат қилади. Асарнинг ўзига хослиги шундаки, у илмий-ҳужжатли мемуаристикамизга хотира-ҳикоя формасини олиб кирди. Илмий-ҳужжатли мемуаристика — бу хотираларда тикланган ўтмиш эмас, балки бугунги адабий жараённинг жонли гувоҳи, қайноқ бир бўлаги, тарихдир. Шу маънода адибларимизнинг тасвирий санъат, мусиқа маданияти, фан билан қизиқиши, мазкур соҳа йўналиши мутахассислари билан олиб борган ижодий мулоқотлари, ва умуман, бадий ижоднинг табиий фанлар олимларига таъсири, аниқ фанлардаги кашфиётларнинг бадий ижод аҳллари­га кўрсатган ақс таъбири, ҳар икки омилнинг бир-бирини бойитиш жараёнлари адабиёт илмида очилмаган кўриқ бўлиб турибди. Агар ана шу нуқтаи назардан «Назм чорраҳасида» асарига мурожаат этсак, у файласуф шоир Ғ. Ғуломнинг тасвирий санъат, мусиқа, ар-

⁷ Абдулла Қодирий. Таржиман ҳол. «Кичик асарлар» тўплами. Тошкент, 1969, 209-бет.

хитектура, фалсафа, фольклор билан нечоғлик чуқур бохабарлигидан, ушбу фан соҳаларининг етакчи арбоблари билан ҳамфикр бўлганидан воқиф бўламиз.

Шоир одам тарих билан, тасвирий санъат билан шуғулланиши шартми? Ва бу нарса шоир шеърятига қандай маъноли ранглар ва мазмунли бўёқлар олиб кириши мумкин? (Бу ўринда Ойбекнинг Урол Тансиқбоев билан, Ғ. Ғуломнинг Чингиз Аҳмаров билан, М. Шайхзоданинг Раҳим Аҳмедов билан, Рауф Парфининг Шуҳрат Абдурашидов билан, Муҳаммад Солиҳнинг Исфандиёр Ҳайдаров билан ижодий мулоқотларининг қутлуғ самараларини ўрганиш адабиёт илмида алоҳида йўналиш касб этган бўлур эди). Тўғри, Ғ. Ғулом бетакрор мусаввирлик иқтидорига эга бўлганлиги адабий жамоатчиликка яхши маълум. Ғ. Ғуломнинг қадрдонларига, ҳамкасбларига ишлаган дўстона ҳазил-суратларини китобхонлар яхши билади. Ғафур Ғулом учун фан ва санъат турларининг ўзига хос фалсафасини билиш муҳим эди. Бу эса шоир учун ҳаётни, воқеликни, инсонни янада чуқурроқ тушуниш ва тушунтиришда асқотди. Илмий-фалсафий фикрларнинг ҳаётийлигини асослашга хизмат қилди. Ана шу маънавий ҳамда интеллектуал эҳтиёж шоирни бастакорлар, артистлар, мусаввирлар, олимлар ва бошқа фан, санъат намёндалари билан дўстлаштирди, ижодий мулоқотларини таъминлади. Ғ. Ғулом Юнус Ражабийнинг классик куй ва қўшиқларини беармон тинглай ва адоқсиз сурур дарёсига чўма билган (95-бет). Ғ. Ғулом Самарқанд кўчалари бўйлаб кезаркан қадимий обидаларни ўқий ва мағзини чақа билган, мозийга хаёлан парвоз этиб мўйсафид тарих билан сўзлашиш, дардлашиш иқтидорига эга бўлган эди (100-бет).

«Мана, ҳозир Регистон ансамбли олдидан ўтяпмиз... Ғафур ака Самарқанд тарихи, айниқса, тарихнинг Алишер Навоий ҳаётига боғлиқ томонларидан гапириб борарди. Баъзан тўхтаб, кўзойнагини қўлига олиб, пештоқлардаги араб, форс тилларида ёзилган шикаста хатларга тикилиб қоларди.

Регистон майдонига кирдик. Ғафур ака жимиб қолганди. У гўё улуғ боболар босган тупроқни оёқ ости қилишни истамагандек авайлаб юраётганга ўхшарди. Гапирганида илгаригича баланд овоз билан эмас, шивирлаб гапирарди.

—Мана шу ердан неча марта Навоий юрган. Мана шу пештоқларга тикилиб не-не хаёлларга борган экан...

Манави тўғридаги эшикдан Улугбек неча бор кириб, неча бор чиққан. Ажаб!..

Ғафур аканинг бола табиатлилигини яхши билардим. Сал нарсдан қувониб, сал нарсага мўлт-мўлт кўз ёши тўкканини ҳам кўп кўрганман. Оббо, шу топда йиғлаб юборса нима қиламиз, деб ўйлаб унга қарадим. Уйлаганим тўғри чиқди. Ғафур аканинг икки кўзи жиққа ёш эди. Шундай пайтларда уни алахситиш керак эди.

— Менга қаранг, Ғафур ака, бунақа қиладиган бўлсангиз эртага сайловчилар билан бўладиган учрашувда йиғлоқи депутат олиб келдик, деб айтамиз.

Ғафур ака дарров ҳушини йиғди.

— Ҳа, шайтон, сезиб қолдинг-а. Шу топда хаёл ўлгур олиб қочган экан. Навоий билан гаплашаётган эдим. Суҳбат жуда ширин жойига келганда хаёлни бўлиб кўйдинг. Шеър туғилаётган эди-я!

...Дарахшон юлдузлар сари ўкирган,
Бўйнида занжиру, қалби озод шер.
Инсоний муҳаббат, меҳр ила вафо,
Эрку бахт тимсоли улуг Алишер.

Албатта битта зўр шеър ёзаман. Ёзиб қўй, кейин эсимдан чиқиб қолмасин. Орадан бир йил ўтиб Навоийнинг беш юз йиллик юбилеи кунларида Ғафур ака Навоийга бағишлаган шеърини ёзди. Шеърнинг олтинчи тўртлиги бўлиб юқоридаги сатрлар шундоқлигича киритилган эди»⁸.

Ёхуд Ғ. Ғулом устоз С. Айний билан суҳбатлашар экан, гап айланиб Бедил шеърятига келиб тақалади. Шу баҳонада Ғ. Ғулом Шарқ фалсафасини чуқур ва мукамал билиши аёнлашади.

Ғ. Ғуломнинг моҳир рассомлиги сўзлар бўёғи ила руҳият манзараларини яратиш учун ҳам кучли омил бўлган, аслида. С. Аҳмад эссесида «Тошкент» шеърининг яратилиши жараёни хусусида сўзларкан, у ажиб бир манзара қаршисида туриб бўёқлар билан чизилган рассом суратига ўхшашлигини алоҳида таъкидлайди. Бу бежиз эмас, албатта. Зотан, Ғафур Ғуломнинг «Вақт», «Сиёҳдон», «Аёл», «Турксиб йўлларида», «Сарҳисоб» шеърларида қалб манзаралари рассом бўёқларидек турфа маъноли рангларда жилваланади. Бу шоир маҳорати билан мусаввирлик санъатининг юксак омукталиги самарасидир, дегинг келади. Бу борада С. Аҳ-

⁸ С а н д А ҳ м а д. Назм чоррахасида. Тошкент, 1980, 100—101-бетлар.

мад хотиралари ўқувчига янги-янги саҳифалар очади: «Ғафур ака билан кўз юмиб расм чизишни кўп машқ қилардик. Туроб Тўланинг расмини у кўз юмиб чизарди. Менинг расминини бўлса қоғоздан қаламни кўтармай туриб чизиб кўяқоларди.

Мажлисларда кўпинча тўғрима-тўғри ўтиришимни тайинларди. Эзмароқ одам сўзга чиқиб қолгудек бўлса, мудраб кетмаслик учун расм чизиб бир-биримизга узатиб ўтирардик. Мажлисдагиларнинг расмини битта-ма-битта ишлаб чиқардик» (113-бет). Қуйидаги эътироф эсдалик эса айниқса характерлидир: «Ғафур Ғулом билан анчадан буён таниш бўлсам ҳам, деярли ҳар учрашганимда албатта сурат чизганини кўрганман. Ҳатто ўзи айтарди:

— Шоирлик ишқи дилимга тушмаганида, албатта рассом бўлардим» (114-бет).

Ғ. Ғулом фақат бадий адабиёт билангина кифояланиб қолмай, балки фалсафа, мусиқа, мусаввирлик, ҳайкалтарошлик санъатларининг поэтик сир-асроридан ҳам бохабар эди: «1947 йилда бир ҳайкалтарош Ғафур аканинг уйига келиб, бир ойча уриниб бюстини ишлади. Бюст Ғафур акага унча ёқмаган эди. Ҳайкалтарош кеч-қурун келганда Ғафур ака бюстнинг баъзи жойларини ўзи ишлаб кўярди. Ҳайкалтарош Ғафур ака тузатган жойларини сезмасди» (114-бет). Шоир шахсиятидаги бу хусусиятлар шеъриятига манументаллик санъатини олиб кирган, дейиш мумкин. С. Аҳмаднинг эсдалик-эсселаридан шу нарса равшан кўринадики, Ғ. Ғулом мусиқа (ҳофизлик) санъатининг ҳам юксак билимдони бўлган. Ғ. Ғулом «Ҳаётни пухта ўрганайлик» мақоласида ўзи таъкидлаганидек, ёзувчи учун ҳаётдаги ҳамма нарсадан, ҳамма индан, ҳамма ҳодисадан, ҳамма илмдан оз бўлса ҳам хабардорлик муҳим роль ўйнаган. Тасвирий санъат сирларидан бохабарлик, мусаввирлик ила шахсан шугулланиш шоир шеъриятидаги ҳиссиёт ва фикрият уйғунлигига эришишдек бадийиятни бойитган. Унинг «Қуз келди», «Қор», «Тонготар кўшиғи», «Баҳор тароналари», «Ёз», «Кўклам», «Ўзбекистон» сингари ўнлаб шеърларида поэтик тасвир деталларининг аниқ ва равшанлигини, манзарали кечинмалар силсиласи, психологик портрет ва пейзаж бўёқлари таассуротларга бойлигини, тафаккур ила тўйинганлигини кўрамиз. Шоирнинг қуйидаги мулоҳазалари ижодий лабораториясини шарҳлагандек бўлади: «Истаган бир бадий асарни ёзиш учун ҳаётини ва ижодий тажриба керак бўлади; ёзувчининг шуури ҳаётда ўз кўзи билан кўрган ёки ўз

бошидан кечирган ҳодиса ва манзаралар билан тўла, бой бўлиши керак»⁹.

Кўринадики, шоир ҳаётдан орттирган ҳиссий ва фикрий таассуротларини ўз асарларида гапириб беришдан кўра уни акс эттиришни, манзаралар орқали фикрлашни манзур кўрган экан.

Умуман хотиралар—бу ўтмиш эмас, йиллар ва йўлларнинг залворли чағи ҳам эмас. Улар ҳаёт зарварақлари, воқеа-ҳодисалар мағзи, умр дафтариининг рангдор саҳифаларидир. Зеро, хотиралар—бу ҳаётнинг муайян бир бўлагида орттирилган тажрибалар, умрнинг юракка кўчиб ўтган саҳифаларидир. Шу билан ҳам улкан ижодкор ҳақидаги эсдалик-эсселар ижод психологиясини очибгина, ҳаёти ва тақдирининг номаълум саҳифаларини бойитибгина қолмайди, балки халқимизнинг маънавий маданияти, тараққиётини, бадний-эстетик ҳамда адабий-танқидий фикрлар ривожидан воқиф этади; халқимиз тақдиринидаги муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларининг кечиш жараёнига олиб киради.

Ҳамид Олимжон ҳаёти ва ижоди ҳақида кўпчилликка бирдек маълум бўладиган, ҳужжат ва маълумотларга асосланган хотира лавҳаларини яратиш мушкул иш. Бунинг асосий икки сабаби бор. Биринчидан, у ҳақда, шу вақтгача қатор-қатор монография ва диссертациялар ёзилган, юзлаб мақолалар эълон қилинган. Шоир ҳаёти ва ижодининг ҳали очилмаган қатламлари ва ёритилмаган қирраларини кўрсата олувчи олимгина бу соҳада бирор муваффақиятга умид боғлаши мумкин. Иккинчидан, Ҳамид Олимжондек хассос ижодкор ҳақида фикр юритишга журъат қилган тадқиқотчи но-зик-таъблик ва билимдонлик билан қалам тебратта олиш иқтидорига эга бўлган тақдирдагина бирор натижага эриша олиши мумкин.

Адабиётшунос олим Наим Каримов Ҳамид Олимжон ҳаёти ва ижодига бағишланган асарини яратиш вақтида унга шу таҳлитдаги масъулиятли талаблар қўндаланг бўлганлиги табиий ҳолдир, албатта. Ушбу китоб жанри «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумидаги тадқиқотларга даҳлдор; бу йўналиш ўзбек адабиётшунослигида эндигина пайдо бўлиб келаётир.

Адабиётшунослигимизда шу вақтга қадар асосан санъаткорларнинг асарларини текшириш билангина кифояланилар, шу асарни яратган шахснинг ҳаётини,

⁹ Гафур Гулом. Адабий-танқидий мақолалар. 1-том. Тошкент, 1971, 332-бет.

табиатидаги ўзига хос хусусиятларини, у ёки бу асарнинг яратилиши тарихи ва сабабларини, санъаткорнинг шахс ва ижодкор сифатида шаклланишига таъсир кўрсатган муҳитнинг ўзига хослигини очишга кам эътибор берилар эди.

Н. Каримовнинг Ҳ. Олимжон ҳақидаги китоби мана шу масалаларга алоҳида эътибор бериши, санъаткор шахси ва ижодини бир бутунликда очиши билан қимматлидир. Маълумки, ижодкорларнинг ҳаётида, асарларида шундай юлдузли фазилатлар, хусусиятлар бўлади-ки, улар шу ҳаёт ва ижодиётни порлоқ нур бўлиб ёритиб туради, Ана шу «юлдуз»ларни топиш ва кашф этиш ҳамда уларни кенг жамоатчилик мулкига айлантириш, уларга «юктириш» ажойиб кишилар ҳаёти туркуми типидagi тадқиқотларнинг характерли белгисидир. Н. Каримов ўз китобини Ҳ. Олимжон ҳаёти, шахсияти ва асарларидаги ана шундай «юлдузли онлар»ни очиш асосига қурган.

Лекин бундай ёрқин фазилатларни топиш масаланинг дебочасигина, холос; энг асосийси, улар тадқиқотда худди гул рангидек табий равишда намoён бўлиши керак. Шундагина тадқиқот объекти билан тадқиқотчининг маҳорати уйғунлашиб кетади, китобхон ҳам ўқиётган нарсаларининг кузатувчиси эмас, иштирокчиларидан бирига айланганини сезмай қолади. Н. Каримов бизни Ҳ. Олимжон ҳаёти ва ижодидаги бетакрор дақиқаларнинг кузатувчисига эмас, балки иштирокчисига айлантиради. Ҳ. Олимжон билан унинг оғир ва машаққатли болалигини бирга кечирамиз, дўстларининг суҳбатларида бирга иштирок этамиз, водийларни бирга кезамиз, сифий курашларда тобланаётгандек бўламиз.

Воқеа-ҳодисалар, асарнинг яратилиш тарихи ва сабаби шундай ёритиладики, ўқувчи буларнинг барчасини шу жараёнларнинг иштирокчиси томонидан ёзилгандек идрок этади. «20-йилларда Самарқандда Регистоннинг кўкни ўпган миноралари, собиқ сомон бозори ўрнида янги техникум биноси қад кўтарган эди. Бу техникумда Муҳаббат исмли қиз ҳам таълим олар эди. Қорачадан келган, шахло кўзли бу барно билан Ҳамид 1929 йилда, адабиёт кечаларининг бирида танишди. Уша пайтларда бошқа ёшлар сингари Муҳаббат ҳам адабиётга, шеърятга қизиқар эди.

Бу гўзал қизнинг адабиётга бўлган ҳавасини кадрлаган Ҳамид унга ўзини яқин олмоқчи бўлади. Аммо кибр-ҳавога берилган қиз Ҳамид сиймосида «қишлоқи бир йигитни» кўриб, уни назарга илмайди. Ҳамид Олим-

жоннинг «Мешчан хотин» сарлавҳали шеъри шу воқеа муносабати билан ёзилган»¹⁰.

Китоб «Баҳор севинчлари», «Айни ёз», «Куз кўри-нишлари» сингари уч асосий бобга ажратилади. Биринчисида шоир ҳаёти ва ижодининг баҳорий босқичи, иккинчисида балоғатга етган даври, учинчисида сўнги қисми ёритилади. Айтиш мумкинки, бу бўлимлардаги тадқиқотчи услубининг руҳи ҳам қўйилган мақсадларга мос тушади. Наим Каримовнинг барча тадқиқотлари билан бирга мазкур асарини ҳам бирлаштириб турувчи етакчи нарса — бу олимнинг текшириш методи, яъни Ҳамид Олимжон асарларига биографик планда ёндошиш йўсинидир.

Хусусан, у шоирнинг бадий асарларини, шу жумладан поэтик асарларини ҳам ўз ижодкоридан айри тушунмайди. Яъни, поэтик асарларни шоирнинг шахсияти, дунёқараши, эстетик принциплари билан органик тадқиқ этади. Тадқиқотчи шоирнинг ҳар бир шеърини таҳлил этар экан, аввало, уларни муайян характернинг намоён бўлиш шакли тариқасида ўрганади ва сўнг шу асосда шеърнинг ижтимоий-бадий аҳамияти, вазифаси хусусида фикр юритади. Яъни, бошқача айтганда, тадқиқотчи Ҳ. Олимжоннинг ҳар бир бадий етук асарларида шоир шахсиятининг бир бўлагини, поэтик «мен»нинг бир қиррасини кўришга ва бу нарсани ўқувчиларга ҳам кўрсатишга интилади.

Чунончи, шоирнинг «Бахтлар водийси», «Болалик», «Ҳаёлимда бўлдинг узун кун», «Соғинганда», «Савол», «Кечир мени нозли малагим», «Ҳолбуки тун...», «Урик гуллаганда», «Ўзбекистон», «Россия», «Сен туғилган кун», «Шинель» сингари ўнлаб ўктам шеърларининг юзага келишида, «Зайнаб ва Омон» достони, «Муқанна» драмаси, «Роксананинг кўз ёшлари», «Жангчи Турсун» балладаларининг яратилишида Ҳ. Олимжон шахсиятининг ёниқ белгиларини конкрет далиллар орқали кўрсатишга муваффақ бўлади. Шу хусусда биргина мисол келтирайлик.

Н. Каримов Ҳ. Олимжоннинг ўзбек достончилигининг юксак намуналаридан бири «Зайнаб ва Омон» асарининг яратилишида омил бўлиб хизмат қилган реал воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонларнинг прототиплари ҳақида ўқувчига қизиқарли маълумотлар беради, ҳаётда мавжуд бўлган реал кишиларнинг бадий асарга кўчиб

¹⁰ Наим Каримов. Ҳамид Олимжон (шоир ҳаёти ва ижодидан лавҳалар). Тошкент, 1979, 47—48-бетлар.

Ўтишидаги шоирнинг ғоявий-бадий нияти билан боғлиқ омилларни кўрсатишга ҳаракат қилади. Сўнгра тадқиқотчи қуйидаги хулосавий фикрга келади: «Ҳар қандай бадий асарда ижодкор ўз туйғу ва кечинмаларини, ўз ҳаётининг айрим эпизодларини тасвирлайди. «Эмма, бу—менман!» деб бежиз айтмаган эди Г. Флобер. Ҳамид Олимжон ҳам Зайнаб образи орқали ўз туйғуларини, қарашларини, ғояларини ифодалади. Зайнабнинг Анорга қарата айтган сўзларида шоирнинг овози баралла эшитилади. Ҳамид Олимжоннинг бу лирик садоси айниқса Омон образида янгроқ жаранглайди. Омоннинг ёшликдаги дарбадар ҳаёти шоирнинг болалик хотиралари билан, унинг Жиззах чўлларидаги саргардон кунлари билан бениҳоя ҳамохангдир. Омоннинг Зайнабга йўллаган севги сўзларида эса Ҳамид Олимжоннинг лирик шеърларидаги туйғулар пўртанаси тўлқин отиб туради. Шу маънода Зайнаб ва Омон образлари шоир қалбининг қон томирдан ҳаёт олади» (108-бет).

Н. Каримов асарида Ҳамид Олимжоннинг инсоний ҳамда ижодий, шахсиятининг шаклланишига, нафақат ўзбек лирикасини, балки адабиёти ва маданиятини ривожлантиришда ўзига хос бир босқич бўлиб хизмат қилган асарларининг ғоявий-бадий ният тарзидаги туғилишига, ёзилишига замин ҳозирлаган реал воқеа-ҳодисаларга қатта ўрин беради. Натижада Ҳамид Олимжоннинг воқеликка, дўстларига, онасига бўлган меҳрдан воқиф бўламиз. Шоирнинг Ойбек, Шайхзода, Миртемир билан боғланган дўстлик ришталарига бағишланган ҳамда умр йўлдоши Зулфия, фарзандлари Хулкар ва Омонга бўлган меҳр-муҳаббатига оид саҳифалар китобнинг кўркам саҳифаларини ташкил этади.

Хусусан, 1936 йил Қора денгиз бўйларида Зулфияга йўллаган мактубларидан бирида шоир атиги икки мисрагина шеър ёзгани, саҳифаларнинг қолган қисмини эса унинг исми билан тўлдиргани, Зулфия эса Ҳ. Олимжонни ҳар сафардан қайтганида янги ёзилган асари билан кутиб олиши, 28 февралда шоир фронтда «Сен туғилган кун» номли шеър ёзгани, шеър бир жиҳатдан биографик асосга эга эканлиги, иккинчи томондан, фронтдан ёрнини кутаётган ёрнинг умумлашма образи ёритилган асар даражасига кўтарилгани, 1943 йил 24 августда оилада кенжа фарзанд Омоннинг 4 ёшга тўлиши нишонлангани, шунда Ҳ. Олимжон ўзининг отадан 4 ёшда етим қолганини эслаб, ўз фарзанди шундай бахтсизликни кўрмаслиги учун қадаҳ кўтаргани, бироқ

машъум тақдир Омонни ҳам шу ёшда отадан жудо қилгани сингари факт-маълумотларда Ҳ. Олимжон шахсиятининг муҳим қирралари кўз олдимизда гавдаланади. Китобда Ҳамид Олимжон шахсининг шаклланиши, болалик ва ўсмирлик йиллари, ижодининг илк куртак ёзиш даври ақс эттирилган; ўқиш-ўрганиш, ижодий изланишда кечган 20-йиллар, ижодий камолот даври бўлмиш 30- ва 40-йилларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётига оид саҳифалар янги фактлар, маълумотлар билан бойитилган.

Ҳамид Олимжоннинг шоир сифатида камолга етиши, бадий асарларининг халқимиз маънавий мулкига айланиши, ижодининг камолоти уч омил билан боғлиқликда ақс эттирилган. Шуниси эътиборлики, Н. Қаримов Ҳ. Олимжон асарларининг бадий гўзаллиги ҳақида шоирона илҳом ва завқ билан фикр юритади: «У табиатдаги ранглар қўшиғини, садолар рангини нозик ҳис этади, табиат ҳаётидаги контрастда ҳаёт латифатини кўради. Табиат гўзаллиги унинг эҳтиросларини жунбушга келтиради. Унинг илҳом париси сойнинг шарқироқ суви билан оқади, қояларидан қушлар бўлиб учади» (95-бет). Кечинмали мушоҳадалар ҳар бир конкрет асар мисолидан келиб чиқиб, унинг ўзига хос фазилатларига суянган ҳолда илгари сурилади.

Шу билан баробар китобда мукаммаллаштириш зарур бўлган қисмлар ҳам кўзга ташланади. Биринчидан, Ҳамид Олимжон асарларининг юзага келишида, ижодининг тақомилида мураккаб вазиятли ижодий-адабий муҳит жараёнлари ўзининг объектив баҳосини кутмоқда. Шоир ҳаёти ва ижодининг кейинги босқичларида, хусусан, 30-йилларнинг охири ва 40-йилларнинг бошларига оид саҳифаларда ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий ҳаёт тасвири етакчилик қилади. Бунда шоирнинг шахсий-оилавий ҳаётини кўрсатишга кам эътибор берилади. Зотан, «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумининг тақозосига кўра, Наим Қаримов ўз асарида нафақат тадқиқотчи, шу билан баробар шоирнинг биографи сифатида ҳам намоён бўлиши лозим.

Лекин шу нарсани таассуф билан айтиш керакки, илмий-ҳужжатли мемуаристикамизда чоп этилган асарлар ҳали анча тор доирада. Ушбу туркумининг («Ажойиб кишилар ҳаёти», «Ёзувчилар замондошлари хотирасида» сингари) мавзуини, жуғрофий харитасини янада кенгайтириш, уни классик адабиётимиз ва санъатимиз, маданиятимизнинг улкан сиймолари ҳақидаги хотиралар, илмий-бадий асарлар билан бойитмоқ лозим.

Халқимизнинг гурури бўлган Яссавий, Аҳмад Фарғоний, Паҳлавон Маҳмуд, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Аваз Утар, Беруний, Абу Али ибн Сино, Форобий, Мирхонд, Хондамир, Улуғбек, Камолиддин Беҳзод сингари фарзандлари ҳақида «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумида асарлар яратиш пайти аллақачон етган.

Совет даври адабий-маданий ҳаракатчилигининг улкан сиймолари бўлмиш Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Усмон Носирлар ҳақида ҳам хотира мажмуаларини чоп этмоқ зарур.

Ваҳолонки, бу борада адабиётшунослигимизда улкан сиймоларнинг бетакрор илҳом дақиқалари, ижодий изланишлари, ўй-хаёллари, асарларининг дунё юзини кўриши, оилавий турмуши билан даҳлдор хотиралар ниҳоятда тақчилдир.

Хотиралар нафақат ижодкорларимиз ҳаёти ва ижоди, адабий жараён хусусида ҳам қимматли маълумотлар беради; шунингдек, асарларининг яратилиш асосидаги руҳияти иқлимларидан, кайфияти манзараларидан, ижодий ҳаёлларининг тўлқинидан хабардор ҳам қилади. Зеро, бу омиллар илмий-назарий йўналишдаги тадқиқотчилик ишлари учун асос вазифасини ҳам ўтайди.

Шу жиҳатдан олганда, Ойбек ҳақидаги хотиралар қанчалик кўп бўлмасин, уларни мукамал дейиш қийин. Негаки, хотираларда Ойбекнинг оилавий ҳаёти, фарзандларига бўлган муносабати, ака-укалари, сингиллари, қариндош-уруғлари даврасидаги ҳаёт лавҳалари деярли қоронғулигича қолган. Бу борада Ойбекнинг умр йўлдоши Зарифа Саидносирова ҳамда фарзандларининг эсдаликлари кўп нарсага ойдинлик киритган бўлурди.

Хотиралар—бу ёлғиз ўтмиш эмас, тарихнинг оловли ҳужжатиدير; ҳужжатларга, тарихий факт ва маълумотларга асосланган адабий жараённинг ажралмас бир бўлагидир. Энг муҳими ижтимоий-эстетик фикрлар ривожини учун хизмат қилади; санъаткорларимиз яшаган тарихий даврнинг адабий-маданий иқлимини, ҳаётини муҳитини қайтадан жонлантиради. «Адабий хотиралар», «Ажойиб кишилар ҳаёти», «Адабий мерос» туркумида эълон қилинаётган асарларнинг аҳамияти ва қиммати ҳам ана шунда.

Илмий-ҳужжатли мемуаристика табиатида намоён бўлган сифат ўзгаришларидан бири—ундаги илмий-назарий тадқиқотчилик йўналиши билан баробар илмий-

оммабоп, маърифий хусусиятларнинг ҳам устиворлигидир. Шу маънода биргина «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумидаги асарларни кўздан кечиргудек бўлсак, уларда адабиётшунослик фикрлари камолининг ёрқин изларини кўрамиз.

Лев Толстой ўзининг мактубларидан бирида мемуаристни «шахсият адиби» дея атаган экан. Дарҳақиқат, илмий-ҳужжатли мемуаристика жанр эътибори билан матншунослик, манбашунослик йўналишидаги тадқиқотларга асос ҳозирлайди.

Хотиралардан сизиб чиққан ҳаётий факт-маълумотларнинг, тарихий воқеа-ҳодисаларнинг уйғунлигига эришиш ва шу асосда санъаткор ҳаёти ва ижоди қирраларининг кўркем манзарасини кўз ўнгимизда гавдалантириш илмий-ҳужжатли мемуаристиканинг бош хусусияти бўлиб қолди. Бугунги кунда улкан ижодкорларимиз сиймосини (А. Қодирий, Ойбек, Ҳ. Олимжон ва ҳоказо) давр, адабий жараён, тарихий воқелик, маиший турмуш жараёнида гавдалантиришга интилиш жанр табиатида кўринаётган сифат ўзгаришларидан, илмий тадқиқотчиликдаги назарий-методологик янгиликлардан воқиф этади.

АДИБ ВА АДАБИЁТ ИЛМИ

Сўнгги йилларда атоқли санъаткорларимизнинг адабий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган бадиалари «Ёзувчи ва давр», «Адабий ўйлар» туркумларида кўплаб нашр этилмоқда. Бу туркумдаги нашрларда йирик санъаткорларимизнинг шахсияти, ижодий табиати, бадий адабиёт ва адабий меҳнат ҳақидаги, адабий жараён ҳамда миллий маданиятимиз хазинасини бойитган баркамол асарларнинг ижодий ғоя сифатидаги тугилиши, ёзилиши жараёни, ижтимоий-эстетик таъсир кучи билан боғлиқ ғоят қимматли фикр-ўйларни кенг ўрин олади. Бу каби ҳодисалар ўзбек адабиётшунослиги тараққиётида алоҳида бир ёрқин саҳифани ташкил этади.

Ушбу ҳодиса кеча ёки бугун дабдурустан юзага келган эмас. Унинг илдизлари минг йиллик адабиётимиз тарихига бориб туғашади, ундан ҳаёт сувини ичади.

Хусусан, ўзбек адабиётшунослигининг бугунги камолида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий, Бобур, Фурқат ва бошқа классикларимизнинг нафис адабиётга, шоир меҳнатига доир замондош шоирлари шеърятининг нуктапош қирралари хусусидаги

мушоҳадалари залворли замин бўлиб хизмат қилди. Шу маънода Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Вехбудий, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Гафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Усмон Носир сингари санъаткорларимизнинг адабий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган тадқиқотлари, мақолалари адабиётимиз илмини янги сифат босқичига кўтарди.

Шарқ¹¹ ва Ғарб¹² классикаси ҳамда қардош халқлар (Н. Г. Чернишевский, В. Г. Белинский, Добролюбов ва ҳоказо) адибларининг санъатнинг табиати, унинг халқ ҳаётидаги, жамият тарақиётидаги ўрни ва аҳамияти, ҳаётни, инсонни, гўзалликни кашф этиш моҳияти тўғрисидаги мушоҳада-муҳокамалари ҳам адабиётшунослигимиз ривожига файзли ўрин тутди.

Адиблар ҳаёти ва ижодида шундай бир босқич бўладики, ижодий фаолиятининг муайян бир даврида босиб ўтилган йўлга, давр ва одамларга, салафлари, тенгқурлари, шогирдлари суҳбатига, устозлари сабоқларига, ва ниҳоят, ўз тажрибаларига ҳам бир қур разм солишни, ўз «мени» орқали кўрган-кечирганларига ҳолис баҳо беришни тақозо қилади. Ана шу эстетик баҳо санъаткорларнинг индивидуал ижодий қиёфасини, бетакрор шахсиятини намоён этади; шу билан баробар, унинг ўз замонасининг, халқининг дардлари билан нечоғлик ҳамнафас яшаганлигини ҳам кўрсатади.

Шу жиҳатдан агар адибларимизнинг «Адабий ўйлар» ҳамда «Ёзувчи ва давр» туркумларида эълон қилган мақолаларидаги фикр-мулоҳазалари тадрижга назар ташласак, адабий қаҳрамон ва замон руҳини, ижобий қаҳрамон ким ва у қандай киши бўлиши кераклигини, бадий адабиёт зиммасида нечоғлик салмоқли ижтимоий ҳамда маънавий-ахлоқий масалалар турганлигини, ушбу талаб ва вазифалар халқимиз ҳаётининг ҳар бир инқилобий-ижтимоий босқичларида янги сифат белгиларида зуҳур топганлигини ва ҳар бир давр-

¹¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Шoirлар бўстони («Тазкират уш-шуаро»). Форс-тожик тилидан Бўрибой Аҳмедов таржимаси. Тошкент, 1981; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-саной (аруз вазни ва бадий воситалар ҳақида). Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. Тошкент, 1981; Фoрoбий. Рисолалар, Тошкент, 1975 ва ҳоказо.

¹² Аристотель. Поэтика (поэзия санъати ҳақида). Русчадан Маҳкам Маҳмудов ва Умнат Тўйчиев таржималари. Тошкент, 1980; Буало. Шеърин санъат. Русчадан Жамол Камол таржимаси. Тошкент, 1978; Лессинг. Лаокоон (тасвирий санъат ила шеърининг ҳадлари ҳақида). — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1979, 2-сон.

да янги-янги мазмун ила бойиб борганлигини кузатишимиз мумкин. Уларда, шоир Муҳаммад Солиҳ таъбири билан айтганда, ижтимоий фаол инсон қалбининг тебранишлари ёлқинланиб туради. Ундан ҳар бир авлод маънавий-интеллектуал эҳтиёжига яраша ҳарорат олади, нур эмади. Уларда адабиёт ва санъат, бадий ижод ва маҳорат, ҳаёт материали ва бадий тўқима, ҳаётий факт ва унинг бадий талқини, устозлар ижодхонаси ва ёш ижодкорлар масъулияти каби кўпгина масалалар қамраб олинади.

Ғарчанд ушбу туркумдаги асарларни моҳиятан «Ёзувчилар давр ва ижод ҳақида», «Ёзувчиларнинг ҳаётий ўйлари» деган умумий бир ном билан атасак-да, адабий-танқидий ҳамда эстетик тафаккур такомилга салмоқли улуш қўшишига кўра адабий ўйлар, бадиалар, адабий этюдларни адабиётшуносликка нисбатан бера оламиз. Ва энг муҳими, А. Қодирӣ, Ойбек, Ғ. Ғулом, У. Носир, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, А. Қаҳҳор, Миртемир, Зулфия, И. Султон, П. Қодиров, Шукрулло, О. Ёқубов, Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парфи, М. Солиҳ, Ҳ. Худойбердиева сингари шоир ва ёзувчиларимизнинг маданиятимиз тарихини белгиловчи асарлари адабиётимиз ривожда қанчалик залворли ўрин тутса, адабий-танқидий мақолалари, адабий ўйлари, бадий этюдлари ҳам адабиётшунослигимиз камолида шунчалик салмоқли нуфузга эга. Зотан, ижодкорларимиз ушбу йўналишдаги асарларида адабий танқидчи, тадқиқотчи сифатида ҳам намоён бўлаётирлар. Бу эса санъаткорларимизнинг ҳаёт ва адабиёт, бадий ижод хусусидаги ўй-мушоҳадаларидан сайқал топган бадиалари, бадий этюдлари илмий-назарий аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Устоз Миртемирнинг «Тингла, ҳаёт» (1974), «Дўстлар даврасида» (1980) мажмуалари турли даврларда яратилган. Лекин кейинги йилларга келибгина, хусусан, 70—80-йилларда мухтасар бир яхлитликда чоп этилди. Улар шоирнинг ижоддан, қайноқ шеър илҳомларидан бир дам тиниққан, бир зумгина бўшаган дақиқаларида эмас, айнан шу эҳтиросли ижодий хаёллари жўш урган бир пайтда ёзилганлигини пайқаймиз. Миртемир бадиалари ана шундай лазиз дақиқаларнинг ижодий «тўлғоғидан» туғилган асарлардир; ижтимоий-маънавий зарурат билан юзага келган ҳосилалардир.

Шу нарса характерлики, Миртемирнинг мақола-этюdlарида санъаткорнинг ҳаёт ва бадий адабиётнинг табиати ҳақидаги ўйлари, шеър ва шеърӣят, маҳорат,

адабий жараён ва ижодкор масъулияти, талант ва меҳнат ҳақидаги қарашлари билан узвий чатишиб кетади, яхлит бир кўркем силсилани ташкил этади. Шоир ўйларида ўз «мени»ни белгилаган, индивидуал шахсиятини таъминлаган муҳим белгилардан бири ҳам катта санъаткорнинг бой ҳаётий ҳамда ижодий тажрибасида равшан зуҳур топган. Муҳими, устоз Миртемирнинг ҳаётни, воқеа-ҳодисаларни кўриш, тушуниш ва эстетик баҳолашдаги индивидуал нигоҳи, адабий жараён ҳодисаларига нисбатан нуқтаи назари объектив моҳияти ила намоён бўлади.

Шеър зиммасидаги устивор вазифалар Миртемир бадиларининг асосини ташкил этади. Шеър—нафақат инсонлар қалбига, онгига, шуурига ҳам ёруғлик олиб кирилади. Миртемир бадий баркамол шеърларни шуълага нисбат беришининг боиси ҳам ана шунда. У ўз шеърларини нур дарёсида нур бўлиб қолишини истайди.

Шеър — ҳикмат дарёси, сеҳр дарёси,
Жумбоқдай битгалаб ечолсам дейман,
Илму ишқ дарёси, меҳр дарёси,
Қониб-қониб мен ҳам ичолсам дейман.
Бағри бир хазина — бебаҳо дурдан,
Тозалиги ўтар тоза биллурдан,
Яралмишдир гўё бир дарё нурдан,
Нурини нур бўлиб қучолсам дейман¹³.

XX асрда шеъриятимиз янада сербўёқ, сершиддат, сероҳанг моҳият касб этиб бораётганлиги Миртемирнинг фасоҳатли кузатишлари орқали янгича қирралари ила зуҳур топади. Ана шу жараёнда ўзбек шеърини олдида турган долзарб вазифалар ҳам конкрет дарж этилади. «Конкрет инсон тақдири ва инсон ҳаракати ўз тасвирини топмаган поэтик асар—ўлик асар... Поэзия бизнинг замонамизда ҳаёт таронаси бўлиши шарт, ҳаётни ўрганиши ва ҳаётга ўргата билиши, ҳаётнинг идеал поғоналарига юксалишида хизмат қила билиши шарт» (33-бет). Миртемир шеър учун мусиқийлик ҳам, фикр ва туйғулар уйғунлиги ҳам лозимлигини таъкидлайди. Шеър учун табиийлик, сюжетлилик, оҳанглар бойлиги, фикрлар тиниқлиги ва лирик «мен»нинг қатъий позицияси қанчалик муҳим бўлмасин, унда, аввало катта умуминсоний масалалар тажассум топиши даркор; шеърнинг халқчиллигини ҳам, ҳис-туйғуларнинг

¹³ Миртемир. Дўстлар даврасида. Адабий ўйлар. Тошкент, 1980, 105-бет (кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

самимийлиги ва кечинмаларнинг табиийлигини ҳам биринчи галда ана шу шеър мазмунини ташкил этган ижтимоий дард ёхуд инсоний гўзаллик ифодаси белгилаб беради. «...Ҳақиқий шеър замон қўшиғи, жон озиғидир, — деб ёзади Миртемир «Даҳо» мақоласида. — Ҳолбуки, ҳақиқий шеър ўқувчи дилидан шундай жой оладики, уни суғуриб ташлаш қийин. Ҳақиқий шеър бой-бадавлат тил хазинамиздан чертиб-чертиб, жонон пиёладай жаранг берган сўзларнинг маржондай ўз ўрнида ярқирашидан таркиб топади. Ҳақиқий шеър рассом чизган лавҳадай ёрқин ҳаёт манзарасидир. Ҳақиқий шеър ёруғ довларга етаклашга қодир замон идеалларининг ҳайқириғидир» (72—73-бетлар).

Миртемир «Улкан замонга улкан шеърят» бадиасида баркамол шеър тимсоллар системасидан дунёга келишини алоҳида таъкидлаб ўтади; шоирнинг ушбу эстетик қараши «Даҳо» мақоласида янада кучайтирилган ва мукамаллаштирилган. Миртемирнинг шу тахлитдаги эстетик қарашлари мақолаларидан олдин шеъррий асарларида ҳам ўз аксини топган. Шу ўринда шоирнинг «Қорақалпоқ дафтари», «Қирғиз шеърлари» сингари ҳикматга йўғрилган туркумлари, шеърятимиз хазинасига муносиб улуш бўлиб қўшилган «Оңагинам», «Булут», «Ёмғирлик», «Қоғозда қолсин, майли», «Қора денгиз қирғоғида сени соғинганим», «Тупроқ тўғрисида», «Ўзбекистон» сингари ўнлаб шеърларини кўрсатиб ўтиш жоиз. Шоир юқоридаги мулоҳазаларини Пушкин шеърятининг ижтимоий-фалсафий қудрати ҳақида фикр юрита айтarkan, шу ўринда Пушкин шеърятининг қалбига нигоҳ ташлаш орқали Миртемир поэзиясининг ҳам қалби очилаётганидан воқиф топамиз. Яъни, буюк санъаткорнинг бадиий дунёсига даҳл этиш орқали Миртемир ўз шеърининг, ўзига замондош ижодкорлар шеърятининг тадқиқотчиси сифатида ҳам намоён бўлаётир. Шу маънода Миртемирнинг Навоий, Пушкин, Некрасов, Шота Руставели, Насимий, Абай, Бердақ, Айний ва бошқа улкан санъаткорлар эстетик қарашлари ҳақида фикр билдирган бадиаларида биз унинг кўнгил муҳрини, шеърятининг теран илдизларини, эстетик қарашларини анча чуқур англай оламиз.

Шеърят халқ тақдирининг инъикоси экан, Миртемир поэзиясининг асос моҳиятини инсонга, ҳаётга, гўзалликка муҳаббат фалсафаси ташкил этади; ана шу омилдан шоирнинг эстетик қарашлари ҳам ҳаёт сувини ичади. Миртемирнинг бадиаларини мужассамлашти-

риб турувчи пафос — бу инсонга, ҳаётга, гўзалликка муҳаббат концепциясидир.

Миртемирнинг адабий ўйлари, қайдлари, бадий этюдлари, гарчанд насрнинг эътиборли турлари эса-да, уларни қалб тарихи дегинг келади. Негаки, уларда ижодкорнинг индивидуал ўзига хослиги, адабий-танқидий қарашлари, маънавий дунёси кўп жиҳатдан ёрқин чизгилари ила равшан кўриниб туради.

Шунингдек, Миртемирнинг адабий ўйларида илмий-назарий фикрлари бадий бўёқлар ила йўғрилган. Тўғри, бу ўринда биз одатланиб қолган ижобий маънодаги илмий академизм етишмаётгандек туюлса-да (асли бадиалар, адабий ўйлар моҳиятан илмий-назарий академизмга пешволик қилмайди), лекин ана шу фикр-ўйлар мағзидан, илмий-назарий концепциялардан танқидий тафаккур тараққиёти учун, бадий-эстетик тафаккур камоли учун хизмат қилувчи адабиётшунослик фикрлари балқиб туради. («Шеър дегани — юрак дегани, тўлқин дегани, ҳаяжон дегани, тимсол дегани, тимсолларда фикр юргизиш дегани! Вазну қофиялик сўз ниманки бўлса шеър бўлмаслиги бугунги китобхонга қуёшдай равшан гап. Вазну қофияни тузишга қодир одам кўп, лекин вазну қофияни дилдагисини ўқигувчи дилига сут ва қондай сингдириш учунгина ишлатувчилар, яъни туб маънодаги шоирлар унча эмас»—137-бет). Зотан, санъаткорнинг устозлар ҳамда замондошлари, ёш ижодкорлар фаолиятини кўп йиллик кузатишлари ўлароқ билдирган фикрларида адабиёт илмининг тараққиёти билан боғлиқ чуқур ва кўламдор мушоҳадалар мужассамлашган.

Агар чиғаноқни қулоғимизга тутсак, ундан уммоннинг шиддати, гузури эшитилади. Миртемирнинг ҳам ўз ҳаёт йўлига, ижод жараёнига назар ташлаган адабий эътирофларини ўқир эканмиз, қалб сўзларига қулоқ тутар эканмиз, ундан давр саҳосини, устоз санъаткорнинг катта ва салмоқли ижодий тажрибаси сабоқларини англаймиз. Шу боисдан ҳам устоз санъаткорнинг ўй-мушоҳадалари биз учун ҳам, келгуси авлодлар учун ҳам замондошдир.

Хусусан, Миртемирнинг биргина поэтик маҳорат масаласини тушуниши ва тушунтиришидаги нуқтаи назари нечоғлиқ кўламдорлигидан беихтиёр ҳайратланасан. Энг муҳими, адиб шеърый маҳорат мактабини ҳаёт мактаби билан узвий алоқадорликда кўради. Унинг адабий-танқидий қарашларининг мағзи «Олимжон Холдорга маслаҳатларим», «Ёшлар ҳақида икки оғиз сўз»

«Унта бўлса-да ўрни бўлак», «Ургут ва бургут», «Тонг куйчиси», «Улкан шоир» сингари кўпгина бадиаларига сингдириб юборилган. «Шеър—дил пўртанаси, замон япроғи, ҳаёт кўшиғи-ку»,—деб ёзаркан, шоир ушбу поэтик концепцияни шеър учун сув ва ҳаводек зарур бўлган образликда, замон ғоясини чуқур эгаллаб олиб, замонга мос, даврга жўр шеър битишда, ҳаётнинг ичида қайнаш, унинг ёруғлигини ҳам, қоронғулик томонларини ҳам тийран идрок этишликда кўради. Ана шундагина шеърда туйғулар самимий, тасвирлар ҳам табиий, ҳам ишончли, қор сувидай тиниқ ва жарангдор бўлади, шундагина шеър ўз мавзунинг мазмунининг бойлиги ва беғуборлиги, шакл навқиронлиги (яъни қофия, оҳанг, ифода, тасвир янгиликлари) билан бир-биридан ажралиб туради, деб тушунтиради.

Хусусан, фикр ва туйғуларнинг поклигида, одиллигида, олижаноблигида, назокат ва бирдамлигида, чиройлилигида юксак баднийлик намуналари намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, Миртемир юксак баднийлик билан етук поэтик маҳоратни омухталикда англайди. Ва ана шу икки омилнинг бир-бирини тўлдириши, бойита бориши санъаткор учун умуминсоний туйғулар ва фикрлар билан тўйинган ҳаёт поэзиясини яратиш имкониятини беради.

Чунончи, шоирнинг биргина «Бетоблигимда...» шеърига мурожаат этайлик:

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
 Қоврилмай то ғашлик алангасида,
 Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
 Нафасимни ростлай кўланкасида.
 Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
 Қушлар овозига қулоқ солайин,
 Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
 Хаёл огушида ором олайин.
 Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
 Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим.
 Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
 Мен учун йиғласин, мен йиглаб бўлдим¹⁴.

Шоир шеъриятидаги сўз-образлар, хусусан, нур, дарахт (мажнунтол), қушча, жимжитлик ва ҳоказолар лирик қаҳрамоннинг ўзига хос фикрлаш табиатини намоён қилади; шу асосда ижодкорнинг гражданлик ҳамда эстетик қарашларини ҳам зухур этади. Шу маънода Миртемир шеърларидаги сўз-образлар чуқур ижтимоий, фалсафий мазмун англатишига кўра анъанавий образ,

¹⁴ Миртемир. Едгорлик. Шеърлар. Тошкент, 1978, 141-бет.

тимсол даражасига кўтарилганини англаймиз. Хусусан, биргина мажнунтол (дарахт) образининг маъно қирраларига разм солайлик. Сиртдан қараганда мажнунтол шеърда оддий бир ўхшатишдек туюлади. Лекин аслида шоир кечинмаларини, ички дунёсини, воқеликни бадий ифода этиш воситаси сифатида Миртемир поэтикасининг муҳим унсурларидан бирига айланаётир. Шоир шеърларида, бир ўринда дарахт образи мевасини бемиқнат тортиқ этувчи саховатли хилқат маъносида, иккинчи бир жойда туганмас сабр-бардош тимсолида, бошқа бир ўринда эса ҳаётнинг боқийлигини, табиатнинг адоқсиз гўзаллигини кўз-кўз этувчи бокиралик, яшноқлик рамзида ифодаланади. «Бетоблигимда» шеърда эса мажнунтол образи ана шу турфа ҳикматли маъноларнинг янги қирраларини намоён этади. У лирик қаҳрамоннинг воқеликдаги ноҳақликларга, бедодликка, тенгсизликка қарши очиқ кураша олмаган, эзилган ва толиққан вужудига бир зумгина ором бағишловчи гўша маъносини ифодалайди («...оғушида ором олайин», «Нафасимни ростлай кўланкасида»); тушкун руҳига маънавий мадад ато этувчи қудрат тимсолини англайди («Қушлар овозига қулоқ солайин»); охириги бандда эса аччиқ қисматини шовуллаган кўз ёшлари орқали англатишдан ортиқ фаолликка кучи етмаган армонли сабр-тоқат рамзига айланади; ёлгон жамиятнинг уйдирма найрангларини рўйирост айта олмаган, ўзини бир умр чеклаб келган. («Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим») лирик қаҳрамон тақдири билан мажнунтолнинг ҳолати ниҳоятда эш, бир умр «энг адолатли жамиятда яшаяпмиз», деб одамларни ишонтиришга интилган, бироқ адолатсизликларни кўрган, не-не тақдирларни куйдириб кул қилган жамиятнинг асл моҳиятини анча кечикиб, кексайганда чуқур англаб етган, бироқ унга қарши бош кўтаришга ожиз олов вужуднинг бағридан тўкилаётган кўз ёшлари. Шу тариқа дарахт (мажнунтол) образи лирик қаҳрамоннинг ижтимоий воқеликка бўлган муносабатини рамзли маънолар орқали ифодаловчи тимсолга айланади.

Миртемир адабий ўйларини асло адабий мезон сифатида, адабий тажрибанинг илмий бир ҳосиласи сифатида тақдим этмайди. У ўз ўқувчилари билан нафис адабиёт, бадий ижод сирлари, сеҳри хусусида ҳамроз дўстлар сингари суҳбатлашади.

Миртемир Фафур Фулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, С. Вур-

гун, Абай, Зулфия ва бошқа санъаткорлар шеърятининг мумтоз намуналари таҳлили орқали ўз мушоҳадаларини исботлар экан, шеърнинг ҳаётийлиги унга умрбоқий маъно бағишлаганлигини алоҳида таъкидлайди. «Меннинг тушунишимча, — деб ёзади Миртемир, — чинакам шеър мағзида ҳаёт ва ҳаётий воқеа мавжи ётади. Чинакам шеър уйдирмадан олис. Яъни, чинакам шеър инсон ҳаёти ва инсон қалбининг тимсолларда товланиши, тимсоллар жаранги ва авжи, деб биламан» (44—45-бетлар).

Энг муҳими, шоир бадиаларидан шоирнинг ҳамда шеърятнинг ижтимоий ҳаётдаги, одамлар турмушидаги ўрни ва аҳамиятига доир фалсафий мушоҳадалар ёрқин шуъла сочиб туради. Миртемирнинг адабий ўйлари, аввало, падари-бузрукворнинг меҳр тўла самимият ила балққан нигоҳини, ўғит-суҳбатларини эслатади. Кенг ўқувчилар оммаси шоир бадиаларини, адабий-танқидий мақолаларини махсус илмий-назарий тадқиқот йўналишидаги кузатишлар сифатида эмас, шоирнинг фалсафий теран, сертимсол, фикрчан лирикасининг насрга кўчиб ўтган бадиалар сифатида қабул қилади.

Шоир лирикасидаги мушоҳадакорликнинг кўламдорлиги, чуқурлиги бевосита бадиаларига ҳам ана шу фазилатларни кўчирган, уларнинг бетакрор ўзига хослигини таъминлаган. Тоғ чўққилари қанчалик пурвиқор ва келбатли бўлса, унинг елкасида туриб шунчалик олисларни илғай оласан; булоқ қанчалик чуқур ер қаъридан отилиб чиқса, унинг суви шунчалик шаффоф, салқин ва эпкин бўлади.

Шунга монанд, Миртемир бадиаларининг илмий-назарий қуввати, бевосита, санъаткорнинг лирикасидан, ижодий ҳамда ҳаётий тажрибасидан умр узоқлик сувини ичган. Санъаткорларимиз ижодий лабораториясига йўл кўрсатиши, бутун-бутун адабий жараёнлар хусусидаги умумлашма-кузатишлари тўғридан-тўғри илмий-назарий хулосалар касб этишига кўра ҳам адабиётшунослигимиз ривожда алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбек совет адабиётида бадий ижод билан бирга адабиёт илмида ҳам баравар ижод этган санъаткорлар бармоқ билан санарли даражададир. Ана шу муборак номлар—Фитрат, Ойбек, Мақсуд Шайхозодалар қаторидан Иззат Султон ҳам муносиб ўрн олган.

Фитрат, Ойбек, М. Шайхода ва И. Султонларнинг ҳам бадий ижодда, ҳам адабиёт илмида ёрқин из қолдирган фаолияти ижтимоий воқелик моҳияти билан изоҳланади. Маълумки, ушбу санъаткорларнинг ижодий

фаолияти адабиётимизда фавқуллода ҳодиса. Лекин у қуп-қуруқ ерда вужудга келган бир боғ эмас. Уни қутилмаган бир воқелик сифатида баҳолаш қийин. Негаки минг йиллик адабиётимиз тарихида бадий ижоддан ташқари адабиёт илмида ҳам улкан мерос қолдирган санъаткорлар кўп (Алишер Навоийнинг «Меъзонул-авзон», Бобурнинг «Мухтасар» асарларини эслаш кифоя). Шу маънода улар устозлар анъанасини давом эттирдилар; янги ижтимоий воқелик тақозоси билан юзага келган саволларга ҳам бадий, ҳам эстетик тафаккур орқали жавоб беришга ҳаракат қилдилар. Адабиётшунослик, танқидчилик тафаккури классик адабиётимизда ўз илдизларига, анъаналарига, юксак самараларига эга эди. Шу жиҳатдан марксистик танқидий тафаккур гарчанд асримизнинг 30-йилларида шаклланган эса-да, ушбу нуқтаи назарни буткул адабиётшунослигимиз тарихига нисбатан татбиқ этиш нолойиқ, қолаверса, хато бўлур эди.

Демак, ҳар қандай ижод кўриниши тарихий шарт-шароит ҳамда ижтимоий воқелик маҳсули. Ҳаёт эса ҳар куни ўзининг гоъвий мазмунини бойитиб бораётган эстетик воқелик, у бадий инкишофини кутади. Шу маънода давр тарихий категория сифатида, воқелик эса ҳаракатдаги эстетика сифатида йирик санъаткорларни майдонга келтиради.

Иzzат Султоннинг бадий ижоди сертармоқли; шунингдек адабиёт назариётчисидек масъул фаолияти ҳам гоъят серкўлам. Гарчанд драматург-олимнинг тадқиқотлари қанчалик сертомир эса-да, уларни ягона бир концепция, яъни ҳаёт ва маънавият гўзалликларини бадий гўзаллигига айлантиришдек, шу тариқа ҳаётнинг боқийлигини, инсоннинг буюклигини, умрнинг мангулигини тасдиқлашдек файзиёб бир моҳият бирлаштириб туради.

Адабиёт илмининг назарий масалалари И. Султон ижодининг таркибий бир қисмини ташкил этади. Зеро, адибнинг драматурглиги билан адабиётшунослигини айри-айри тушуниш мумкин эмас. Бу икки йўналиш—Иzzат Султоннинг ижодий ютуқларини таъминлаган икки қанотидир. «Ҳаёт ва адабиёт», «Тарих ва замонавийлик», «Устод ҳақида ўйлар», «Ҳаётга маҳлиё санъаткор», «Ўзбекча адабиёт назариясини яратишда Л. Н. Толстой эстетик қарашларининг роли», «Айний сабоқлари», «Изланишлар давом этади» сингари мақолаларида И. Султон бадий ижоднинг сеҳрли сирлари ва қонуниятларини адабий жараённинг ривожланиш

омиллари ила уйғунликда ўрганади. Умумадабиёти-мизнинг камолот йўналишларини белгилаш асосида юзага келган назарий умумлашма—хулосалар ўзбек филологиясининг илмий асосларини белгилашда муҳим вазифани ўтамоқда.

И. Султоннинг санъаткорона яратган саҳна асарларидаги («Алишер Навоий», «Бургутнинг парвози», «Имон» ва ҳоказо) қаҳрамонлар тақдири, ҳаётнинг саҳнага кўчирилган жўшқин лавҳалари, фалсафий мазмун теранлиги—бари адибнинг тафаккур маданиятидан нур эмади. И. Султоннинг бу ҳар икки йўналишдаги изланишлари—бадий ҳамда илмий кашфиётларини бирлаштириб турган ёлғиз бир офтоб бор, бу—бадий адабиётдир. Бу шундай бир сеҳрли дунёки, унда илмий ва бадий тафаккур очилган гулнинг атри ва ранги сингари яхлит уйғунликда зуҳур топади. Шу боисдан ҳам И. Султон изланишларидан илмий ва бадий тадқиқотчиликни айри тушуниш мумкин эмас.

И. Султоннинг адабиётшунослик фаолиятидаги тадқиқотчи-мутафаккирлик йўналишига драматург-санъаткорлиги алоҳида нур бағишлаб туради; ижодий жараёнларни, адабиётнинг ривожланиш босқичларини, ижод психологияси, бадий маҳорат сингари масалаларда доимо янги-янги кузатишларга бой бўлган умумлашма хулоса—фикрлар айтишига адоқсиз таъсир кўрсатади. Яъни, илмий-назарий мушоҳадalarda И. Султоннинг шахсий бадий тажрибаси ҳам катта роль ўйнайди. Агар унинг илмий тадқиқотчилиги санъаткор-мутафаккирлигига эстетик йўналиш бағишлаб турса, бадий тажрибалари эса образлар ҳаётига чуқурроқ киришда, бадий образлар зиммасига юкланган ижтимоий мазмун моҳиятини англашда оққич вазифасини ўтайди.

И. Султоннинг адабиёт назарийчилиги фаолияти адабиётшунослигимиз тарихида ёрқин бир саҳифани ташкил қилади. Айтиш мумкинки, И. Султон бадий ижоди жараёнида жамғарилган кузатишларини, мулоҳазаларини алоҳида тадқиқотларида илмий йўсинда айтиш учун ўзида маънавий эҳтиёж сезади.

Адиб эстетик қарашларининг мағзини ташкил этган бош маъно—ҳар бир халқ маънавий камолоти умумжаҳон тафаккур тараққиётининг принципиал жиҳатдан янги босқичи эканлигини исботлашга қаратилди. Шу ўринда унинг «Адабиёт назарияси», «Навоийнинг қалб дафтари», «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» сингари мукамал тадқиқотларини эслаш кифоя.

Мамарасул Бобоевнинг шеърят соҳасидаги тажри-

бадари «Умрим қўшиқлари» рисоласида мужассамлашган, дейиш мумкин. У ўқувчини ўз ижодий лабораториясига оҳиста етаклаб киргандек бўлади. Сезилмаганда кўнғил дарчасини оҳиста чертиб келган илҳом билан бирга сирлашгандек, суҳбатлашгандек туюлади. Шоир «Бўтакўз», «Бўса», «Инсон ҳақида», «Тол попуқлар» каби ақиқ шеърларининг яратилиш жараёнидан бизни воқиф этади.

Шуниси характерлики, шоир қалбига илҳом шукуҳининг меҳмон бўлиши, шеър дардининг туғилиши (ғоявий-бадий ният тарзида), шеър шаклига кириши, матбуот юзини кўриши, танқидчилик баҳоси ва ниҳоят ушбу ҳодисанинг ҳосиласи сифатидаги шоирнинг кечинмалли муҳокамалари, кайфияти китоб саҳифаларнаро ўзлигини таништира боради.

Шоир ўз шеърларининг яратилишини икки омил билан изоҳлайди. Хусусан, юрак амри билан ёзилган асарларини биринчи гуруҳга киритса, муҳарриятлар буюртмасига кўра ёзилган шеърларни иккинчи гуруҳга киритади. Ижтимоий дард билан, маънавий зарурат билан туғилажак шеърларнинг дунё таниш жараёнини қуйдагича изоҳлайди: «Юрак амри билан ёзиладиган шеърларнинг илҳомини ҳам ташқаридаги бирор куч эмас, шу ҳаёт ҳодисалари беради, албатта. У юракка гоҳ фикр бўлиб, гоҳ факт ҳолида кириб келади. Бу ҳол, балки ҳар кимда ҳар хилдир. Менинг шахсий тажрибамда шеър дилда шу икки йўл билан туғилади. У, сен мутлақо кутмаган вақтларингда, эрталабми, кечми, ярим кечадами, йўлдами, уйқудами, хурсанд чоғингдами, қайғули ва ўта ғазабнок вақтингдами, соғлиқдами, қасалликдами—бари бир хоҳлаган вақтида тасодифан содир бўлади.

Энди гап ана шунга маҳкам ушлаб ола билишда, у яшиндай ялт этади, ақлинг ва ҳиссингни ёритиб юборади. Уни ушлаб қола олсанг, шу ёруғлик юрагингда ярқираганча қолади; у шеър қушига айланиб, учиб кетгандан кейин сўнади; бу сўниш ҳам вақтинча, яъни шеър нури ялт этганга қадар давом этади»¹⁵.

Нафақат М. Бобоев, балки барча шоирлар шеърларининг ёруғ дунё юзини кўриши ёлғиз ижодий шахсияти билан уйғунликда кўз очади. Яъни, шоирнинг маъна-

¹⁵ Мамарасул Бобоев. Умрим қўшиқлари (Таржимаи ҳол, хотира ва шеърят соҳасидаги тажрибалардан). Тошкент, 1971, 12-бет (кейинги парчаларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

вий бойлиги, тафаккур қудрати, ҳаётий ва ижодий тажрибаси, оламни ва одамни қай йўсинда кўра олийши, кўрсата билиши шеърларининг ҳам шунчалик кенг миқёсли бўлишини таъминлайди. Зотан, М. Бобоев ҳаётда учраган ҳар қандай факт ҳам, воқеа ҳам шеъррий фикрга айланавермайди дер экан, ҳар икки ҳолда ҳам ҳаёт материали юрак, ақл ва туйғулар муҳокамасига топширилишини алоҳида таъкидлайди. Шу ўринда ижод жараёнининг объектив ва субъектив омилларини назарда тутади. Чунончи, шоир ҳам, шеър ҳам мустақил, субъектив бир ҳодиса экан. Шеърнинг моҳияти шоир шахсиятидан, унинг маънавий-интеллектуал савиясидан ортиб ҳеч қаерга боролмайди. «Шеър—шоир қалбида тугилар экан, бу нарса қуш инида кўрганини элга танитади, деган гапга анча яқин туради. Алалхусус, шеър шоирнинг кўнгил бойлигини намоён этади. Яъни, ...шоирни «ота», шеърни «фарзанд» деб фараз қилсак, шеърнинг қандай шеър бўлиб етишуви ҳам отанинг ақлу фаросатига, билим ва маданиятига, тарбиясига, ҳаётий тажрибасига, муҳокама ва мутолаасига, хулқ-одобига, аввало, инсонлигига боғлиқдир. Тўғрироғи, шеър—ана шу фазилатлар маҳсули ҳисобланади» (16-бет).

М. Бобоев ўз асарларининг ёзилиш тарихи, ҳаётий асослари ҳақида ҳам ғоят ибратли маълумотлар беради. Чунончи, поэмачилигимиз тарихининг 50-йилларида муносиб из қолдирган, эпик жанр тарихини белгилашда алоҳида ўрин тутган «Она қалби» поэмасининг яратилиши билан боғлиқ ҳаётий омиллар шу жиҳатдан қимматлидир. «Она» сўзини оғиз тўлдириб айтишга муяссар бўлмаган етим-кенжа мен эдим,— дея хотирлайди у ўз болалиги хусусида. — Бир нарсага ўзим ҳамон таажжубланаман. Она дийдорини тўйиб кўролмаганимга қарамай, менда фарзандлик туйғуси, улуғ онага миннатдорлик туйғуси негадир ғоят кучли! Йиллар ўтган сари бу ҳис, бу муҳаббат яна зўр қувват касб этиб юксалди. Балки бу ўксик етимликнинг юракда қолдирган ўчмас ҳислари бўлсамикан?

«Она қалби» достонингиздаги «Бағишлов» боби ҳам шу онангиз ҳақида-а, дейсизми?

Худди шундай» (18-бет).

Илмий-ҳужжатли мемуаристикамизни Мамарасул Бобоевнинг 30-йиллар шеърятимиз заҳматкашларидан бири бўлмиш Тошпўлат Саъдийнинг болалик, йигитлик йиллари, илк ижодий изланишлари, ҳаётий ва ижодий тақдири билан боғлиқ хотиралари ҳам, шунингдек, фай-

ласуф шоир Мақсуд Шайхзоданинг инсон ва шоир сифатидаги шахсиятини, фазилатларини очиб берувчи ҳаётий фактларга бой хотиралари ҳам бойитади. Улар М. Шайхзоданинг «Осиё девони», «Бинафша дастаси» сингари туркумларининг, ҳикматли лирикасининг ижтимоий-фалсафий мазмун асосларини англашимизда катта кўмак беради. Дўрмондаги Ёзувчилар боғида бўлиб ўтган шоирнинг ижодий мулоқотлари бизни «Навоний ижодхонасида» номли мукамал тадқиқотнинг яратилиши жараёни билан, М. Бобоевнинг эса «Шаббода ва япроқлар» шеърий мажмуасининг юзага келиши тарихи билан таништиради; ушбу хотиралар нафақат М. Бобоевнинг ижодий лабораториясига, шу билан баробар устоз М. Шайхзоданинг ҳам шеърият устахонасига олиб киради. «У одам боласини ҳурмат қилар ва унга оқ кўнгиллик билан ишонарди. У ҳаммага қўлидан келган ёрдамни аямайдиган, ўта одил, ўта сахий, ўта жўмард ва мурувватли қалб эгаси эди. Унинг қалбида гина-кудурат, ҳасад, ғайирлик, ғараз, ўткинчи алам ва озор учун қасос олиш, кўролмаслик, баҳиллик каби ярамас иллатлардан асар ҳам йўқ эди. У ўзи гоят оқ кўнгил бўлганидан менга нисбатан ҳам бирор кимсанинг ёмонлик қилиши мумкин эмас, деб ишонар, шунинг учун ҳам чиройли лабларидан табассуми аримасди» (31-бет). Мазкур фикрлар М. Бобоевнинг М. Шайхзода билан бир неча йиллик учрашувлари, суҳбатлари, мулоқотлари эвазига орттирган ўй-кечинмаларининг муайян қаймоғидир. Улар М. Шайхзода шеъриятидан доимо балқиб турувчи инсонга хос адоқсиз меҳр-муҳаббат фалсафасини, маънавий гўзалликнинг ҳаётий асосларини, олижаноб умрларнинг боқийлигини ҳам англайди.

Шунингдек, Мамарасул Бобоевнинг ўзбек совет адабиётшунослигининг ривожига ҳисса қўшган олимларимиз Ҳомил Ёқубов ҳамда Ҳамид Сулаймон ҳақидаги, 20—30-йиллар адабий жараёнида фаол ўрин тутган ёзувчи ва адабиётшунос Абдулҳамид Мажидий тўғрисидаги хотиралари ҳам илмий-ҳужжатли мемуаристикамизни янги факт ва маълумотлар, кузатишлар билан бойитишига кўра янгилик ҳисобланади.

Хуллас, адабиётшунослигимиз ривожига илмий-ҳужжатли мемуаристика, хотиралар ҳамда бадиаларнинг роли салмоқлидир. Илмий-ҳужжатли мемуаристика, кундаликлар, ён дафтар-қайдлари, бадиалар адабиётимиз равақининг маънавий ва ижтимоий асослари ҳусусида фикрлашишга, мушоҳада-муҳокама юритишга даъват этади. Энг муҳими, уларнинг барчасидан она

юртга, миллий адабиёт ва санъатимиз тараққиётига, сўз санъати ва тафаккур маданияти камолига бўлган адоқсиз меҳр туйғулари жўшиб туради.

Юқорида таъкидланганидек, санъаткорларимиз бадиалари фикр билан ҳиссий идрокнинг кўркам омукталигини ташкил этади. Шу ўринда Пиримқул Қодировнинг бадиаларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Зотан, бадиа жанрининг бадиийлигини таъминлаган асосий хусусиятлардан бири унинг ҳиссий тафаккур теранлигида намоён бўлишидир.

Адиб бадиаларининг марказида ижодкорнинг қатъий ва аниқ нуқтаи назари туради. Яъни, ижодкорнинг интеллектуал даражаси бадиаларнинг бош қаҳрамони вазифасини ҳам ўтайди. П. Қодировнинг муайян ижодий тажрибаси, самарали илмий тадқиқотчилик фаолияти бадиаларининг ўзига хослигини таъминлашда муҳим ўрин тутаяди. Хўш, ана шу ўзига хослик қандай белгиларда кўринади?

Пиримқул Қодиров бадиаларида ёлғиз муаллиф индивидуаллигининг муҳри ҳисобланган фикр ифодасидаги жўшқин кечинмалар ўқувчини ром этади. Бу ҳол адибнинг аниқ нуқтаи назари билан изоҳланади. Маълумки, ҳар бир адибнинг ҳаётни, одамлар қалбини кўра оладиган, кузата билладиган махсус кўзойнаги бор (Абдулла Қаҳҳор). Бу нарса адибнинг воқеликка ва одамлар қалбига назар ташлайдиган санъаткорлик нигоҳи, маънавияти кўзгусида акс этган манзаралар жилвасидир. Ана шу руҳият манзараларининг тафаккур кўзгусида акс этган кўринишлари эсселарни, бадиий этюдларни, фикр-ўйлар силсиласини ташкил этади.

Хусусан, адибнинг ҳаёт ва воқеликка, одамларнинг қалб тарихига ёндошиши ўлароқ фалсафий хулосалар чиқаришга мойиллик Асқад Мухтор бадиаларидаги фикрий теранликни таъминлаган асосий омил бўлса, кечинмали мушоҳадалар асосига қурилган ассоциатив тафаккур П. Қодиров бадиаларининг кенг ўқувчиларга манзур қилган асосий фазилатлардандир.

Шу жиҳатдан Пиримқул Қодировнинг «Тил ва шахсий услуб» бадиасига мурожаат этишимиз мумкин. «Ҳар бир ёзувчининг ҳаётни тажрибаси, ўзига хос ички дунёси, воқеликка қандай кўз билан қараши, феъл атори ва инсоний қиёфаси унинг нималарни ёзганида эмас, қандай услуб билан ёзганида кўринади. Катта романларда ҳар хил характерлар тасвирланади, турли воқеалар кўз олдимиздан ўтади. Буларнинг ҳаммасини ичдан бирлаштириб, яхлит бир асар қилиб турган нар-

салар—ягона ғоя, сюжет, композиция, конфликт ва ҳоказоларгина эмас, ғоя ҳам, сюжет, композиция ва конфликт ҳам ҳаммаси ёзувчининг ички дунёсида бири-бирига пайванд бўлиб яхлитлашади. Шу сабабли адабиёт нималигини яхши биладиган кишилар янги асарни қўлга олганларида ундан фақат ҳаёт тасвиринигина эмас, авторнинг ўзини ҳам қидирадилар»¹⁶.

Адиб С. Айнийнинг «Қуллар» романидаги туркман сардори уйининг тасвири, таҳлили асосида «Судхўрнинг ўлими» қиссасидаги Қори Ишкамбанинг характер табиатини тадқиқ этиш орқали С. Айнийнинг бадий маҳоратини, ўзига хос фикрлаш маданиятини тил хусусиятларидан топилган нозик ва характерли мисоллар орқали кўрсатиб беради. Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчининг тўнка кавлаш ҳолатини акс эттириш эпизоди орқали тасвирдаги ички ритм, оҳанглар мутаносиблиги ташқи қиёфаси билан нақадар уйғунлашиб кетганки, бу эса ёзувчи маҳоратининг бир қиррасини бизга яққол очиб беради. Бадий тил орқали улкан санъаткор тафаккур маданиятининг ўзига хослигини кўрсатиш ва шу асосда уларнинг индивидуал услубини очиш, бадий маҳоратининг турфа қирраларини зуҳр этиш «Тил ва шахсий услуб» бадиасида кўзда тутилган асосий муддаодир.

Ана шу ўринда П. Қодиров бадиасидаги ассоциатив тафаккур кўзга яққол ташланади. Хусусан, устоз санъаткорлар бадий маҳорати қирраларини тил хусусиятлари орқали асослашдаги ўзига хосликдан П. Қодировнинг муайян назарий концепцияни қўйиш ва илмий хулосалар чиқара билиш маҳорати ҳам намоён бўлади.

Чунончи, адиб-тадқиқотчининг қуйидаги фикр-мушоҳадалари шу жиҳатдан эътиборлидир: «Ҳар бир ёзувчининг ўзига хос услуби ундаги даҳонинг характеридан келиб чиқади. Ёзувчи яшаган давр унинг гражданлик қиёфасини шакллантирган инсоний муҳит, асарларига мавзу ва материал берган ҳаётий тажриба—бу ҳаммаси бадий ижоднинг ғоявий-тематик мундарижасини белгилайди. Ғоявий мундарижа эса ёзувчи услубининг ижтимоий мазмунини ташкил қилади. Ёзувчининг табиати, унга хос даҳонинг характери, унинг нималардан кўпроқ илҳомланиши, илҳомланган мавзусини қандай ифодалаши—мазкур ёзувчига хос бадий тил ва услубнинг индивидуал шаклини белгилайди» (147-бет).

¹⁶ Пириямқул Қодиров. Уйлар. Бадиалар. Тошкент, 1971. 139-бет (кейинги парчаларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

Асқад Мухтор бадиаларида эса воқелик ва адабиёт ҳодисаларидан ахлоқий ҳамда фалсафий мазмунга эга бўлган хулосалар чиқариш етакчилик қилади. Пиримкул Қодиров устоз санъаткорларнинг ижодий тажрибаларини («Қалб таржимони», «Олтин кўприк», «Тил ва шахсий услуб», «Ифтихор манбаи» номли бадиалари), ижод сабоқларини («Сеҳрли туйғулар», «Факт ва кашфиёт», «Ҳақиқий ва сунъий тўқима», «Қаҳрамон муаммоси» сингари бадиалари), ўзининг ҳаёт ва адабиёт ҳақида муҳокама-мулоҳазаларини, маънавий ҳамда ижодий жамғарма-ўйларини («Инсон ва ҳақиқат», «Талант олови», «Етук бўлиш орзуси», «Ҳаёт ва ёзувчи», «Маҳорат калити», «Тил ва мазмун» ва ҳоказо) ўқувчилар билан ҳамроз дўстлар сингари бўлишади.

Ана шу юзма-юз суҳбат жараёнидаги бевосита фикр алмашишда баднининг ўзига хос жанр хусусиятининг муҳим бир белгиси намоён бўлади. Зеро, бадида шоир ёхуд ёзувчи роман ва қиссалари, шеър ва поэмаларидан гадан кўра ўқувчи билан кўпроқ очиқ-ойдин фикрлашиш имкониятига эга бўлади. Биргина Одил Ёқубов, П. Қодиров, У. Ҳошимов эмас, балки бошқа ижодкорларимиз ҳам ўз бадиаларида ҳаёт, адабиёт ва бадний ижод хусусидаги ўйларини ўқувчилар қалбига кўчирмоқдалар.

Адибларимиз бадиаларида нафис адабиёт ва бадний ижод, ижод психологияси, санъаткорлар лабораторияси каби илмий-назарий масалалар билан чекланиб қолинаётгани йўқ. Замон ва замондошларимиз ҳаёти, давр ва ижтимоий тараққиёт, инсон тақдири ва инсоният истиқболи хусусида сидқидилдан фикрлашиш бадиаларга публицистик руҳ ҳам бахш этаётир. Ана шу эркин, ҳеч қандай зўриқишсиз, мажбуриятсиз мушоҳада-мулоҳазакорлик, фикрлашиш маданияти бадиа жанрининг асосий хусусиятларидан биридир.

Пиримкул Қодиров ўз ижодий тажрибасида «...ҳаётни ўрганиш деган сўз, аввало, одамларни ва уларнинг ички дунёларини ўрганиш деган сўздир» (78-бет); деган принципти дастур қилиб олади. «Уч илдиш», «Қора кўзлар», «Қадрим», «Юлдузли тунлар» сингари насримиз тараққиётида салмоқли ўрин тутган бадний полотнолардаги қаҳрамонлар галереясига назар ташлар эканмиз, «дунёда бир-бирига мутлақо ўхшаш иккита япроқ бўлмаганидай, бир-бирининг ҳаётини ва ички дунёсини айнан такрорламайдиган» (П. Қодиров) бадний образлар қатор фазилатлари ва жозибали ички дунёси ила бизни жалб этади. Шу боисдан ҳам адиб

Ўз асарлари бадийлигининг энг муҳим шarti, бу — қаҳрамонларининг ички дунёсини чуқур оча билишликда, китобхонга такрорланмас бир завқ, янги бир ҳаётий тажриба ва унутилмас таассуротлар беришликда деб билади; бу хусусиятларни ижодининг бош принципи даражасига кўтаради. Адиб мазкур омиллар асосида бадий асарларни эстетик баҳолашга ҳам, кенг китобхонлар оммасининг бадий дидини янада ўстиришга ҳам интилади.

Қаҳрамонлар ҳамда персонажларнинг характерли хусусиятларини, ўзига хос табиатини, шахсиятидаги етакчи чизгиларни кўрсатишда тил муҳим бадий унсурлардан ҳисобланади. П. Қодировнинг «Тил ва дил» туркумидаги бадиалари мазкур йўналишдаги тадқиқотлари орасида алоҳида ўрин тутади. Айниқса, қаҳрамоннинг психологик ҳолатини, кечинмаларини фикр-ўйлари билан омухта ифодаланган диалог, руҳият портрети, уни ижтимоий муҳит билан, воқеликнинг ривожланишидаги жараёни билан уйғунликда кўрсатиш бадий образни мукамал бир қиёфага киритишда нечорлик етакчи мавқега эга эканлигини асослайди. Зеро, «реалист ёзувчи оғзаки халқ тилидан ҳам, ёзма адабий тилдан ҳам инсоний ҳис-туйғуларни, теран фикрлар ва ғояларни ифода этадиган энг ҳаётий, энг жонли, энг ўткир сўзларни, ибораларни танлаб олиб, жозибали бадий образлар ярата олади» (129—130-бетлар).

Шу билан баробар, инсон руҳиятининг нозик тебранишларини чизиш эса қаҳрамоннинг муайян кечинмали ҳолатини, кайфиятини акс эттириш орқали психологиясини чуқур бадий тадқиқ этиш имконини беради, қаҳрамоннинг сийрати билан боғлиқ суратини чизишликни таъминлайди. П. Қодиров ўз мулоҳазаларини А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» асари («Олтин кўприк» номли бадиаси)да, А. С. Пушкиннинг «Боғчасарой фонтани» поэмасининг ўзбек тилига таржимаси тарихи билан алоқадор «Қалб таржимони» бадиасида далил-лашга муваффақ бўлган. Шу тариқа Абдулла Қодирийнинг бадий тилдаги мўъжизакор маҳоратининг бир қиррасини шуълалантиришга эришган.

П. Қодиров ўз бадиаларида улкан устозларнинг (Абдулла Қодирий, А. Қаҳҳор, Ойбек ва ҳоказо) бадий тил соҳасидаги маҳоратининг олмос қирраларини очиш орқали ёш ижодкорларни халқимизнинг тил бойликларини эгаллашга, жилолантиришга даъват этади. Устоз А. Қодирийнинг ижодий тажрибаси билан оз бўлса-да таништириш, ижодий лабораториясига бир

бор кўз қирини ташлаш орқали адиб ўз ниятига эришгандек бўлади.

П. Қодиров кўп йиллардан бери халқ тили ва асарнинг бадийлик хусусиятларини тадқиқ этиб келаётир. Жонли халқ тилидаги сеҳр ва жозоба кучи тадқиқотчи-адибга А. Қодирий, Ғ. Фулом, Ойбек, А. Қаҳҳор ва бошқа улкан сўз усталари асарларидаги бадий ифодалар замирига яширинган ботиний мазмунни, коса тагидаги ним коса тариқасида айтилган ижтимоий-фалсафий маънони уқиб олишга ёрдам беради.

П. Қодиров ҳозирги адабий тил билан жонли халқ тилини уйғунлаштира бориш фикрини илгари суради. Шу йўналишда халқ тили ва бадий наср масалаларини атрофлича, чуқур тадқиқ этади. Хусусан, халқ тилининг жозибаси, сеҳрли таровати бадий асарларнинг ўзига хослигини, энг муҳими халқчиллигини таъминлашда ниҳоятда катта роль ўйнаши А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи мисолида тасдиқланади. «Гулнинг ҳар бир япроғи орасида унинг ўзига хос, такрорланмас муаттар ҳиди бўлгани каби, «Ўтган кунлар»нинг ҳар бир бобидан, масалан, қизлар базмидан, ёзишмалардан, тарихий эпизодлардан, висол ва ҳижрон тасвирларидан ўзбек халқининг миллий ўзига хослиги, такрорланмас руҳий дунёси, тилини гўзал қилган гўзал дили билиниб туради. Ёзувчи халқнинг дилида бор гўзал туйғуларни топиб ёзгани учун романнинг тили ҳам гўзал чиққан. Хуллас, тилнинг дилга боғлиқ эканлиги—адабиётнинг ҳаётга боғлиқлиги сингари жуда муҳим омилдир» (138—139-бетлар).

П. Қодировнинг, умуман, етук шоир ва ёзувчиларимизнинг ижодий тажрибаси, қаҳрамон танлаш, воқеликка муносабати ва уни бадий тадқиқ этиш принциплари ва бошқа масалалар хусусидаги фикр-мулоҳазалари нафақат адабиётшунослар учун, балки нафис адабиёт мухлислари ва ёш ижодкорлар учун ҳам маҳорат мактаби сифатида ғоят муҳимдир. Негаки, шоир-ёзувчиларнинг ўз қалб тарихи хусусидаги фикр-ўйлари доимо нуфузли бўлиб келган. Уларнинг дил эътирофи адабий ҳодисаларнинг, ижодий жараёнларнинг нозик хусусиятларини чуқурроқ англашимизда кенг имкониятлар очади; илмий ва бадий тафаккур тараққиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилади.

Кейинги йилларда атоқли шоир ва ёзувчиларимизнинг адабий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган бадиалари, ён дафтар қайдлари, мақолалари (М. Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Шукрулло, Одил

Ёқубов, Раҳмат Файзий, П Қодиров, Т. Тўла, Э. Воҳидов, А. Орипов, Ҳ. Худойбердиева, М. Солиҳ, Абдуқаҳҳор Иброҳимов ва бошқалар) кўплаб нашр этилмоқда. Бу эса адабиётшунослик фанининг янги ривожланиш палласига кирганидан, эстетик тафаккур камолининг янги босқичга кўтарилганидан далолат беради. Мазкур туркумдаги нашрларда санъаткорларимизнинг шахсияти, ижодий табиати, бадий адабиёт ва адабий меҳнат ҳақидаги, адабий жараён ва миллий маданиятимиз хазинасини бойитган асарларнинг ижодий ғоя сифатида туғилиши, ёзилиш жараёни тўғрисидаги ғоят қимматли мулоҳазалар, кузатишлар кенг ўрин олмоқда. Ушбу ҳодиса ўзбек адабиётшунослиги тараққиётида алоҳида бир саҳифани ташкил этади. Негаки бугунга келиб шоир ва ёзувчиларимизнинг ҳаёт, адабиёт, бадий ижод масалаларига доир ўйларидан тартиб олган бадиаларидан катта хирмон кўтарилмоқда.

Бадиалар, адабий ўйлар моҳиятан турли хил шаклларда (ёзувчи ва танқидчи суҳбати, қайдлар, бадий этюдлар, эсселар, кундаликлар, садолар, қайд-эсдаликлар тарзида) зуҳур топаётир. Бадиалар турли хил шаклларда тажассум топса-да уларга яхлит эстетик бутунлик бахш этувчи нарса, бу—санъаткор «мени», санъаткор дунёқарашидир. Ана шу санъаткор «мени» нуқтан назаридан эстетик баҳоланган воқелик жараёнларини, адабий ҳодисалар моҳиятини англаймиз. Бунда маънавий-интеллектуал тайёргарлигимиз ҳам ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шу боисдан ҳам турлича тайёргарликка эга бўлган ўқувчиларда биргина бадиянинг ўзи (бадий асарлар, фалсафий шеърлар сингари) турфа таҳайюллар уйғотмаса-да, турлича таъсир кўрсатиши, ўй-мушоҳадалар уйғотиши табиийдир.

70—80-йилларда майдонга келган Миртемир, Зулфия, Шукрулло, А. Мухтор, Р. Файзий, П. Қодиров, О. Ёқубов ва бошқа санъаткорларнинг бадиаларини кўздан кечирсак, улар масаланинг танланиши ва ёритилишидаги тафаккур тарзига, услубларининг ранг-баранглигига, ахлоқий, фалсафий, ижтимоий умумлашмалар моҳиятига кўра бир-биридан фарқланиб туриши шундоққина кўзга кўринади. Уларнинг муштараклигини таъминлаб турган омил ҳам бор. Бу—муқаддас она юрт ва халқ олдидаги, бадий адабиёт олдидаги масъулиятдир. Бу—сўз санъати ва маънавий маданиятимизнинг ўзига хос бетакрор жиҳатларини муайян илмий-назарий масалалар атрофида ёритиш мажбуриятидир. Ана шу жараёнда ҳаёт ҳақиқати, замондошлари-

миз кўнглида тугилиб юрган муаммолар характери, тарихий воқелик ҳамда фактлар моҳияти ижодкорларнинг мустақил нуқтаи назари орқали, дунёни кўриш ва кўрсатишдаги ижодий индивидуаллиги орқали бирмабир очила боради.

Хусусан, Асқад Мухторнинг «Умр ҳикматлари» бадиаларида ҳаётий, адабий-ахлоқий масалалар хусусида баҳс юритилар экан, уларни ягона бир концепция бирлаштириб туради. Бу—мазкур масалаларга ҳаёт ва инсоний бурч, ижодкор масъулиятдан келиб чиқиб ёндошиш, фалсафий ўй-мулоҳазаларга берилиш, улардан муайян ижтимоий умумлашмалар чиқаришга интилишдир.

Шуниси характерлики, Асқад Мухтор оддий бир тушунчалар ҳақида ҳам, кўримсиздек туюлган факт ва маълумотлар тўғрисида ҳам кўпчиликнинг назари тушмаган томондан туриб ёндошишга, ижтимоий-фалсафий йўсинда фикр юритишга даъват этади. Шу тариқа бизни ҳам ўз мулоҳазаларига шерик қилади.

Унинг «Қамолот калити» бадиасини олайлик. Адиб бугунги тезкор ва шиддаткор давр кишисини унинг имкониятлари ва талаблари, бурчи ва масъулияти, эҳтиёжи ва вазифалари томонидан туриб ёритишга мойиллик сезади. «Давр кишиси. Бу мавҳум тушунча эмас, буюк жамиятнинг жони, зарраси. Одам инсонлар ва халқлар тақдирига ўзини даҳлдор деб билсагина шахс сифатида кўринади»¹⁷, — деб ёзади у. Шунингдек адиб шахснинг шаклланиши, тарбия, таълим хусусида ҳам баҳс юритади, инсон ўз устида муттасил ишлаши, тафаккури ва савиясини ўстира бориши—китоб мутолааси маданиятини чуқур эгаллаши лозимлигини алоҳида таъкидлайди. «Сўз санъати гўзаллиги ўзи алоҳида сеҳрли олам, китобни қўлга олиб, ёш тўкиб, қувониб, ғазабланиб, шахсан ўқиганга етадими?! Биз китобга, санъат ва гўзалликка, айниқса, сўз санъатига муҳаббат туйғусини тарбиялашни жуда кескин қўйишимиз зарур. Тўғри, китоб кўп, ўқиб тугатиб бўлмайди. Лекин атрофда ҳаво ҳам кўп-ку! Биз нафас олар эканмиз, ҳавони тугатаман, деб нафас оламизми? Китоб маънавий шахсга ҳаводай гап, у—ҳаётнинг ўзи, у кўпаяверади, сиз шмираверасиз. Лим-лим тўла, че-

¹⁷ Асқад Мухтор. Ёш дўстларимга (адабий-ахлоқий суҳбатлар). 2-китоб. Тошкент, 1980, 4-бет (кейинги парчаларда китоб саҳифаси кўрсатилади).

тидан тўкилай деб турган катта мазмунли, маънавий ҳаётдан қўрқиш керак эмас» (6-бет).

Зеро, шахсни шакллантириш унинг маънавиятини бойитишдан, фикр уфқларини кенгайтириш, аввало, унда мустақил ва ўзига хос фикрлаш маданиятини вужудга келтиришдан, ана шу малакани тарбиялашдан бошланади. «Одамнинг маънавий оламини яратаман десангиз, аввало, китоб керак, минглаб, юз минглаб китобни билиш керак. Китоб яшашга ўргатади. Ёзувчининг мақсади — доим ҳаётнинг, ҳодисанинг моҳиятини топишга интилиш. Китоб яшаш моҳиятини топиб олишга ёрдам беради. Энг яхши ёзувчилар ҳамма вақт одам ҳаёти, одам камолоти, одам тақдири ҳақида ўйлаганлар» (8-бет).

Ушбу етакчи белгиларига кўра бадилалар кўпроқ лирик жанрларга яқин туради, дейиш мумкин. Жамият ҳаётини, воқеликни, одамлар тақдирини санъаткор «мени» орқали идрок этиш ва эстетик баҳолаш хусусиятларига кўра ҳам ана шундай фикрга келасан. Агар Асқад Мухторнинг ҳаёт ҳақидаги, бугунги долғали, мураккаб воқелик хусусидаги ўйларида халқимизнинг қутлуғ анъаналари, эътиқод, маънавий гўзаллик, ахлоқий поклик ҳақидаги тушунчалари моҳиятини аниқ далиллар асосида очиш характерли бўлса, адабиёт муаммоларига, бадий ижод сирларига даҳлдор бадилаларида эса бугунги адабий жараённинг етакчи тамойилларини кўрсатишга интилиш бўртиб туради.

Шу маънода «Замондошимиз» бадиясини кўздан кечириш мумкин. Чунончи, у ёзади: «Поэзиянинг бу босқичи турмушни чуқур фалсафий мулоҳазакорлик асосида таҳлил қилишга интилиш билан характерли; замон ва ҳаёт ижтимоий жиҳатдан ҳам, фан тараққиёти ва умумпрогресс жиҳатидан ҳам янада мураккаблашди. Поэзия жонли нарсдай сезгир; у мана шу мураккабликни сезиб, унинг даражасида бўлишга интилаяпти. Мана шу чуқур ва мураккаб фалсафий мулоҳазакорлик аввало лирик қаҳраонимизнинг қиёфасида яққол сезилмоқда. Ёш шъриятимизнинг замонавий қаҳрамони кўпинча ўйчан, ҳаётга актив аралашувчи, ўз юртидагина эмас, дунё воқеаларидан, халқлар тақдиридан манфаатдор, ҳар ишга қодир, жамият олдида, давр олдида ўзини жавобгар деб билувчи, кенг билимли ижтимоий актив, безовта шахс»¹⁸.

¹⁸ Асқад Мухтор. Ёш дўстларимга (адабий-ахлоқий суҳбатлар). 1-китоб, 123-бет.

Шоир ёшлар лирикасидаги етакчи хусусиятларни қайноқ адабий жараён ҳодисалари билан узвий алоқада кўрсатар экан, нуқсонларни ҳам шеърятимиздаги салбий тамойиллар билан боғлиқликда текширади. «Предметсизликнинг яна бир кўриниши «фалсафий» шеърларда учрайди. Фалсафа яхши, мавҳумлик ёмон. Инсон керак, унинг конкрет қиёфаси керак. Замон, ҳаёт, ўлим, мангулик ҳақидаги ўйлар Шарқ поэзиясида жуда қадимдан бор. Ҳозир ёш поэзиямизнинг бу фалсафий категориялар юзасидан ўй суришга интилиши яхши, замонга хос, ҳозирги муракаб инсонга хос нарса. Аммо ўша қадимий ўйларга биз ўз замонамизнинг рангини, нафасини, ўз давримиз фалсафий қарашларини қўшолмасак бундай фалсафадан фойда йўқ. Маълумки, дунё—фоний, инсон умри чегарали, ҳаёт ширии, ўлим аламли—буларнинг барини Умар Хайём ҳам, ундан кейингилар ҳам чексиз эҳтирос ва алам билан айтиб ўтишган. Энди биз у масалаларга қандай қараймиз? Замондошимизнинг ўз қарашини, ўз фалсафасини борми? Ҳа, бор. У ажал оламидан устун, у даврни ўзи ясамоқда, дунёни қайта қурмоқда, у инсон номини учун мангулик берлигига ишонмоқда. Шунинг учун замонлар олдида, ўлим олдида ожизлик фалсафасини унга муносиб эмас, умр боқий эмаслигини ўйлаб ҳазин туйғуларга ботини уни қаноатлантирмайди. Унинг бундан кўра юксакроқ туйғуларини—жамият учун, одамлар учун, яхшилик учун яшаб, бунинг бахт-саодатини татиб ўтиш туйғусини бор» (126—127-бетлар).

Мазкур парча шоирнинг эстетик қарашларини, фалсафий шеърятининг асосий йўналишини инкишоф этиши жиҳатидан ҳам эътиборли. У Асқад Мухторнинг кўп йиллик ижодий тажрибасини, ҳаётини кузатишлари, йиллар давомида кўнглига туккан тафаккур жамғармасидир.

Шу ўринда яна бир масалага тўхталиб ўтиш жоиз кўринади.

А. Мухторнинг «Умр ҳикматлари» туркумидаги ҳаёт, тириклик, замондошларимизнинг қалб манзаралари ҳақидаги мушоҳадаларида ёзувчилик нигоҳини, фактларни, воқеа-ҳодисаларни шоирона идрок этиш, эстетик баҳолаш етакчилик қилади. «Диалоглар», «Устозлар ҳақида» номли туркумларга жамланган бадиаларда эса Асқад Мухторнинг бой ҳаётини кузатишлари, воқеликдан, одамлар турмушидан жамланган сабоқлари алоҳида бўй кўрсатиб туради.

Шу маънода, адабий жанрлар табиатида кузатила-

ганидек бадиаларда ҳам диффузияланиш ҳодисасини кузатиш мумкин. Яъни публицистик руҳ, ҳужжатли наср, фалсафий ўй-мушоҳадалар, лирик кечинмалар, воқелик фактлари ва ҳодисалари ягона бир уйғунликда зуҳур топмоқда. Илмий-назарий умумлашма фикрлар эса бадиаларнинг яхлитлигини таъминламоқда.

Бадиаларнинг бошқа жанрларга кўрсатаётган таъсири эссе, хотира-эсдалик, илмий-бадий таҳлил унсурларининг насрий асарларда кўплаб учраётганида кўзга ташланади. Шу жиҳатдан А. Мухторнинг «Чинор», «Бухоронинг жин кўчалари», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Олмос камар», «Эрк» каби романлари ва қиссаларида бадиа унсурлари, хотира-эсдалик, тахайюлга асосланган тафаккур бадий асарлар тўқимасига сингиб кетган.

Бадиачилигимиз тараққиётида асосан икки йўналиш кўзга ташланади; биринчиси, адибларнинг ҳаётдаги, воқеликдаги маънавий, ахлоқий, ижтимоий масалалар хусусида юритган фикр-ўйлари бўлса, иккинчиси бадий ижод масалалари, адабиётнинг халқ ва жамият олдига, маънан комил шахсни тарбиялашда тутган ўрни ва роли хусусидаги мушоҳада ва муҳокамаларидир.

ШЕЪРИЯТ — ШОИР — ЖАМИЯТ

70-йилларнинг иккинчи ярмида адабиётимизга Муҳаммад Солиҳ, Тоҳир Қаҳҳор, Хуршид Даврон, Усмон Азим, Азим Суюн, Шавкат Раҳмон, Хайриддин Султонов, Йўлдош Эшбек, Тоғай Мурод сингари янги авлод вакиллари кириб келди. Улар тарихни, бугунги воқеликни, замон муаммоларини кўриш, тушуниш, ўрганиш ва эстетик баҳолашдаги мутлақо ўзига хослиги билан аввалги авлодлар нуқтани назарларидан кескин фарқ қилади. Уларнинг ижодий изланишлари мустақил йўналиш касб этганлиги бадий-эстетик тафаккур тақомилининг янги босқичи бошланганидан далолат ҳам беради.

«Ҳар бир тарихий даврнинг ўз қонунлари бор»¹⁹, — дея таъкидлаган эди В. И. Ленин «Халқ дўстларинима?» асарида. Мазкур қонуният жамият тараққиётининг ҳар бир босқичидаги ижтимоий, иқтисодий ҳамда маданий омиллар билан асосланади.

Хўш, илмий-бадий тафаккурнинг ушбу давр ривожига қандай ўзига хос хусусиятлари билан аввалги бос-

¹⁹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. 1-жилд, 231-бет.

қичлардан ажралиб туради? Ижтимоий-иқтисодий турмушдаги турғунлик маънавий-интеллектуал ҳаётга қандай таъсирини кўрсатади? Бадий-эстетик тафаккурда ҳам турғунлик бўлдими? Унинг белгилари нималарда кўзга ташланади? Хусусан, ушбу босқич илмий бадий тафаккури турғунлик таъсирида қандай фазилатларини йўқотдию, қандай хусусиятлар касб этди? Энг муҳими, бадий-эстетик тафаккур табиатида турғунлик бўлдими ёки йўқми?

Карл Маркс ўзининг «Тарихнинг нотекис тараққий қилиши ва санъат масалалари» асарида шундай ёзади: «Санъатга келсак, шу нарса маълумки, унинг муайян даврларда гуллаб-яшнаши жамиятнинг умумий ривожига, демак, жамият тузилишининг скелети бўлган моддий негизининг ривожига ҳам ҳеч бир мувофиқ келмайди»²⁰.

Хусусан, турғунлик даври бадий маданияти ривожига жамиятдаги салбий ҳолатларга, негатив-ноҳуш ҳодисаларга қарши ўлароқ танқидий йўналиш, қайта қуриш ғоялари фалсафий мазмунга йўғрилган ҳолда турли шаклларда зуҳур топди. Чунончи А. Твардовскийнинг «Лирика китоби» (1967), А. Вознесенскийнинг «Эътироф сири», «Қашфиётга етаклаган фикр» (1981) туркумлари; «Андрей Полисадов» (1981), «Азалий гўшт» (1977) поэмалари; «Нигоҳ» (1972), «Қушларни қўйиб юбор» (1974), «Васваса» (1979) сингари шеърлар ва поэмалар мажмуаси, Е. Евтушенконинг «Токиода ёққан қор» (1974), «Сантъягодаги каптар» (1978), «Она ва нейтрон бомбаси» (1982) ва бошқа поэмалари, «Субҳидам халқлари» (1978) мажмуаси, Арсений Тарковскийнинг «Доруғачи» (1971), «Сирли тоғлар» (1979), «Қиш куни» (1980) тўпламлари, Юрий Кузнецовнинг «Хонадон» (1973), «Олтин тоғлар» (1974), «Афродита» (1978) поэмалари, «Дунёнинг чеки-чегараси муюлишда» (1976), «Рус халқаси» (1963) шеър ва поэмалар тўплами, Николай Рубцовнинг «Қоялар ва тўлқинлар», «Юлдузли далалар», «Яшил гуллар», «Баргизуб» (1976) туркумлари, шунингдек «Сўнгги кема» (1973), «Шеърлар» (1978) тўпламлари ва бошқа ўнлаб шоирларнинг ғоявий-бадий баркамол асарлари айнан шу турғунлик йиллари чоп этилди ва халқимизнинг маънавий мулкига айланди.

Қардош миллий халқларнинг шеърий маданиятида

²⁰ Карл Маркс ва Фридрих Энгельс санъат гўғрисида. Икки жилдлик. 1-жилд, Тошкент, 1975, 128-бет.

ҳам шу тахлитдаги истеъдодли асарлар кўплаб яратилди. Хусусан, литва шоири Юстинас Марцинкявичюснинг «Миндаугас» (1968), «Мажвидас» (1976), «Ибодатхона» (1970) драматик поэмалари; бошқирд шоири Мустай Каримнинг «Оловни ташлама, Прометей», «Ой тутилган тунда», «Салават» трилогия-трагедиялари; «Ватан», «Вьетнам ҳақида шеърлар», «Нон» сингари шеърӣ туркумлари; кабардин-болқар шоири Қайсин Қулиевнинг «Лирика китоби» (1973), «Юксак дарахтлар» (1975), «Замин китоби» (1977), «Майсалар ва тошлар» (1977) шеърӣ мажмуалари, «Ҳаёт ҳаётлиги-ча қолади» туркумлари; авар шоири Расул Ҳамзатовнинг «Оналарни асранг» (1975), «Охирги қиймат» (1978) поэмалари; «Замин—бу одамлар беланчаги», «Одамлар, одамлар—юксак юлдузлар», «Форс шеърлари» каби туркумлари; қалмиқ шоири Давид Қуғултиновнинг «Ақл—тафаккур исёни» (1970), «Сўзнинг бунёд бўлиши» (1973) поэмалари, «Апрель даъвати» (1975) поэма ва шеърлар мажмуаси, арман шоири Паруйр Севакнинг «Сайланма» (1975), «Сўнмас кўнгироқ» (1970) асарлари, тожик шоири Мўмин Қаноатнинг «Ярадор китоблар» (1969), «Сталинград овози» (1971), «Абу Али ибн Сино бешиги» (1979) поэмалари, шеърӣ мажмуалари ҳам айнан шу турғунлик йиллари юзага келган. Буларнинг ҳаммаси «...жамиятимизнинг интеллектуал ва маданий имкониятлари» (М. Горбачев) нечоғлик юксаклигидан далолат беради.

Худди шундай ҳодисани озарбайжон, тожик, қозоқ, қирғиз, украин, грузин, эстон, латиш ва бошқа қардош халқлар адабиётидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Гарчанд, бадий тафаккур ҳам деформацияга—шакл ва мазмун ўзгаришига учраган бўлса-да, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётдаги турғунлик даври халқимизнинг маънавий фаолиятига, бадий-эстетик тафаккур раванқига буткул тўғаноқ бўлолмади. «...Мамлакат маънавий ҳаётида аллақачон жуда катта аҳамият касб этган бадий адабиётимиз адолатсизлик ва сунистеъмол кўрнишларига бешафқатлиги бежиз эмас. Езувчилар... ўзларининг энг яхши асарларида жамиятнинг ғоявий зафарларига бўлган ишончни, жамиятнинг маънавий жиҳатдан қайта туғилишига бўлган умидни қувватлаб келдилар; бирмунча ҳуфия тарзда, бюрократик дўқпўписаларга, ҳатто таъқибларга қарамасдан, кишиларда қайта қуришга маънавий шайликни тарбиялаб бердилар», — деб ёзган эди М. С. Горбачев ўзининг «Қайта қуриш ва янгича фикрлаш» китобида.

Ҳатто ана шундай турғунлик даврида ҳам бадий маданият ўзининг ижодий яратувчилик руҳини сўндирмади; инсонни ва воқеликни, табиат ва жамият ҳодисаларини турли хил бадий шаклларда идрок ва ифода этишдек бетакрор иқтидорини йўқотмади. Шахс маънавияти билан объектив борлиқнинг боғлиқлик ришталарини англаш ва акс эттиришда, реалистик санъатнинг янги-янги эстетик имкониятларини излашда давом этди. Айтиш мумкинки, жамиятни инқилобий қайта қуриш, ошкоралик ва демократиялаш жараёнларини маънан ҳозирлашда бадий тафаккур ҳам фаол хизмат қилди.

Инқилобий қайта қуришнинг маънавий-интеллектуал асослари бадий адабиётимизнинг баркамол намуналарида шаклланиб, қарор топиб келаётган эди. Бадий маданият мадҳиябозликдан, дабдабазликдан, шиорлар ва чақриқлардан толиққан, ёлгон сўздан безган халқнинг онги—тафаккурини қайта қуришга кўмаклашди, маънан руҳлантирди, ижтимоий ўзгаришларга даъват этди. Ғоявий-эстетик жиҳатдан етук бадий асарлар даврининг долзарб вазифаларини адо этишда камарбасга бўлди. Тарихий воқеликнинг кечиш жараёнарига гаъсир кўрсатди. «Адабиёт даврининг ғоят долзарб тарихий проблемаларини зўр ғайрат ва шижоат билан акс эттирган ва шу асосда миллатнинг онгини ўстиришга, ўз-ўзини англашга ёрдам берган тақдирдагина қудратли кучга эга бўлади, — деб ёзади шоир И. Бехер ўзининг «Шеърятнинг куч қудрати» мақоласида. — Халқнинг энг яхши хислат, фазилатларини ифодалаган ва шу тариқа одамларни тарбиялаган, характерларини шакллантирган пайтдагина адабиёт салобатли куч касб этади»²¹.

Ўзбек шоирларининг ғоявий-бадий етук асарлари воқелик таъсирида замондошларимиз онгида, тафаккурда кечган сифат ўзгаришларини ифодалади; одамлар кўнглида эзгулик, меҳр-муҳаббат, оқибат туйғуларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди; эллар-элатлар ўрасида дўстлик, қардошлик, ҳамжиҳатлик ришталарининг жипслашишига хизмат қилди. Одамларнинг назақат ўз юрти ва табиатига, балки ўзга халқларнинг эли ва маданиятига чуқур ҳурмат ва муҳаббат туйғуларини тарбиялашда бутуниттифоқ шеърятни билан қама-елка борди. Яхшилик, меҳр-оқибат, эзгулик син-

²¹ Бехер И. Р. Любовь моя, поэзия. О литературе и искус-
М., 1965, с. 24.

гари умуминсоний қадриятларнинг маъно ва моҳиятида ватанпарварликнинг янги сифат белгилари зуҳур топди. Нафақат табиат экологияси, балки маънавий экологияси—маънавий қадриятлар масаласи ҳам шеъримиз лирик қаҳрамонларининг тафаккуридан собит ўрин олди.

Миртемирнинг «Заҳматкаш халқим, қуллуқ», «Қозоғистон ўланлари»; Зулфиянинг «Камалак», «Офтоб, сен борлигим», «Тонг билан шом аро»; А. Мухторнинг «Мен дунёга келиб дунё орттирдим», «99 миниатюра», «О, юлдузлар, тунги ошноларим»; Шукруллонинг «Инсон ва яхшилик», «Кун ва тун»; Э. Воҳидовнинг «Тирик сайёралар», «Канада туркумидан», «Донишқишлоқ латифалари»; А. Ориповнинг «Юзма-юз», «Юртим шамолли», «Йиллар армони»; Р. Парфининг «Карвон йўли», «Хотирот», «Кўзлар», «Қайтиш», «Сабр дарахти», О. Матжоннинг «Енаётган дарахт», «Гаплашадиган вақтлар» ва М. Алининг «Оталар юрти», «Қадимги қўшиқлар», «Оқ нур»; Ҳ. Худойбердиевнинг «Оқ олмалар», «Суянч тоғларим», «Иссиқ қор», «Бобо қуёш»; М. Солиҳнинг «Олис табассум сояси», «Оқ лайлақлар», «Валфажр»; Ш. Раҳмоннинг «Уйғоқ тоғлар», Ҳ. Давроннинг «Тўмариснинг кўзлари», «Болаликнинг овози»; У. Азимовнинг «Суръат парчалари», «Дарс»; М. Кенжабоевнинг «Муножот» сингари қатор туркумлари, мажмуалари шеъримиз камалида, бадий тафаккур тараққиётида алоҳида ўрин тутди.

Шу маънода «Ёзувчи ва давр» туркумида нашр этилган Э. Воҳидовнинг «Шоир у шеър у шуур», А. Ориповнинг «Эҳтиёж фарзанди», У. Хошимовнинг «Нотаниш орол», М. Солиҳнинг «Кўзи тийран дард» сингари мажмуаларидаги бадилар адибларнинг бадий асарларидан кам бўлмаган даражада эстетик тафаккур тараққиётида муҳим роль ўйнайди.

Хўш, мазкур давр ўзбек бадий тафаккури қандай сифат ўзгаришлари касб этди? Ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришда, инсонни тушуниш ва тушунтиришда қандай қусурлар монелик кўрсатди?

В. И. Ленин «Фалсафа дафтарлари» асарида таъкидлаганидек, «Инсон онги объектив борлиқни акс эттирибгина қолмайди, балки уни қайтадан ўзгартиради ҳам»²². Шунга асосланиб айтиш мумкинки, шоирнинг дунёқараши ўзгармагунча воқеликни поэтик тасвир ва талқин этиш принципларининг ўзгариши қийин.

²² Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 24-жилд, 194-бет.

Шеърятимиз тарихий тараққиётининг ҳар бир босқичида шоирлар ижодидаги лирик қаҳрамонлар ва эпик характерлар табиийки, бир-биридан фарқланиб туради. Ғоявий-эстетик идеаллари ҳам шак-шубҳасиз ўзаро фарқланади. Шу маънода ҳозирги босқич шеърятимиз тараққиётдаги лирик ва эпик қаҳрамонлар эстетик фикр камолида алоҳида бир босқични ташкил этади. Зеро, «...ҳар бир авлод ўзидан илгариги авлод вужудга келтирган ишлаб чиқарувчи кучларга эга бўлади ва бу ишлаб чиқарувчи кучлар кейинги авлодга янги ишлаб чиқариш учун ҳам материал бўлиб хизмат қилади, ана шу факт туфайли инсоният тарихида алоқа вужудга келади, инсоният тарихи вужудга келади...»²³. Адабиётшунос В. Қожинов таъкидлаганидек, чинакам улкан шоир ижоди ҳеч қачон бирон-бир тенденцияга ёки ёлғиз бир босқичгагина мансуб бўлиб қолмайди. Шу жиҳатдан Бехбудий, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат, Тавалло, Ойбек, Ғ. Ғулом, У. Носир, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, Миртемир сингари ўзбек совет классикасининг бой эстетик тажрибаси ҳам бугунги бадий маданиятимиз ривожидида алоҳида ўрин тутади.

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Уткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Муҳаммад Солиҳ, Ҳалима Худойбердиева, Хуршид Даврон, Тоҳир Қаҳҳор сингари адилларимиз ўзларининг адабий-танқидий мақолаларида, баҳсларида санъат, адабиёт ва ижодкорнинг ҳаётда, жамиятда тутган ижтимоий-маънавий ўрни ва роли ҳақидаги янги-янги қарашларини, бадий маданиятнинг комил шахсни вояга етказишда тутган масъулияти тўғрисидаги янги-янги нуқтани назарларини илгари сурмоқдалар. Устозларнинг эстетик қарашларини бугунги кун муаммоларидан юзга келган илмий-назарий умумлашмалар, фалсафий муҳокамалар билан бойитмоқдалар.

Хусусан, Э. Воҳидовнинг «Руҳлар исёни», А. Ориповнинг «Ранжком», О. Матжоннинг «Гаплашадиган вақтлар», С. Саидовнинг «Саксонинчи йиллар», Қ. Раҳимбоевнинг «Қишнинг охирлари», Р. Файзнинг «Уйқудаги одам», Р. Парфининг «Сабр дарахти», «Қайтиш», М. Солиҳнинг «Олис табассум сояси», У. Азимовнинг «Дарс», «Бахшиёна», Ҳ. Давроннинг «Тўмариснинг кўзлари», Азим Суюннинг «Сарбардорлар» поэмаларида, шеърӣ тўркемларида воқеликни турли хил шаклларида бежаб-бўяб, идеаллаштириб тасвирлашга қарши ўлароқ

²³ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида, 1-жилд, 88-бет.

кескин реалистик ифода, танқидий йўналиш етакчилиқ қилади. Поэмачилигимизда ҳам воқеликнинг зоҳирий жиҳатлари эмас, ботиний жараёнлари, қаҳрамонлар маънавиятида кечаётган кураш коллизиялари, туйғулари, кечинмалари таҳлили устиворлик касб этди. Шериятимиздаги (хусусан, 70-йилларда) тантанавор, байрамона, кўтаринки услуб ўрнига аналитик услуб ҳукмронлик қила бошлади. Воқеликни ҳамда инсонни тушуниш ва тушунтиришдаги янгича ижодий муносабат фалсафий идрок ҳамда ифодалар савиясини юксалтирди, психологизмнинг чуқурлашишини таъминлади. Ҳаёт ва воқеликдаги негатив ҳодисаларга нисбатан фош этувчи танқидий руҳ билан ҳаётбахш йўналишнинг мураккаб омехталиги ҳозирги ўзбек шерияти тараққиётининг етакчи тенденцияларини намойиш этаётир.

Кейинги ўн йиллар бадий тафаккуридаги сифат ўзгариши нафақат совет даври классикаси, шунингдек шарқ классик шерияти ҳамда жаҳон шерияти бадий тажрибаларидан озуқаланишда ҳам зуҳур топаётир. Одамийлик, ахлоқий покизалик ва инсонийлик сингари классик шериятимизда шаклланган умуминсоний гуманистик ғоялар ҳозирги шериятимизнинг бадий ифода воситаларини кенгайтормоқда, ижтимоий ҳамда ахлоқий масалаларни чуқур ўзлаштиришга кўмак бермоқда. Классик адабиётимизда вужудга келган ҳаётбахш система замондошларимизнинг ўзлигини англашида, оламни тушунишда, онгини ўстиришда ва бойтишда катта ёрдам бермоқда. Ушбу тенденция, айтиқса, ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, рубоий, тўртлик, фард, лирик-эпик дoston сингари шерий жанр ва формаларга кўнлаб мурожаатда яққол намоён бўлаётир.

Ҳозирги босқич шерий тафаккури ривожининг характерли хусусиятларидан яна бири—бу маданий меросга муносабатда, маънавий бойликларни қайтадан эстетик баҳолашга интилишларда намоён бўлмоқда. 20—30-йиллар адабий меросни баҳолашда янги ижодий тафаккур белгиларини кўрамиз. Рус адабиётининг Н. Гумилев, О. Мандельштам, ўзбек шериятининг Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Тавалло сингари улкан сиймоларининг ижодий эволюциясини тарихий воқелик билан, совет тузумининг қарор топишида ижтимоий-сиёсий муҳитдаги мураккаблик билан, мазкур омиллар таъсирида санъаткорлар дунёқарашида кечган ўзгаришлар билан боғлиқликда ўрганишга мойиллик ортди. Ушбу ҳодиса, аввало, поэтик сўзнинг

қадрини янада оширди. Иккинчидан, кенг ўқувчилар оммасининг бадий-эстетик савиясини ўстиришда, маънавий-интеллектуал маданиятини юксалтиришда муҳим омиллардан бирига айланди.

Хусусан, бадийят намуналари ҳаётнинг объектив ва ҳаққоний инъикоси сифатида жамиятни янгилаш, пок-ланиш ишига хизмат қилмоқда. Бадий образлар ҳаёт ҳақиқатига мос келган ҳолда одамлар психологияси, онги ва тасаввурига чуқур кириб бормоқда. Э. Воҳидовнинг «Биздан кейин ҳеч бир авлод қайта қурмасин», «Донишқишлоқ латифалари», О. Матжоннинг «Тарих ва тақдир», Р. Парфининг «Сабр дарахти» номли туркумлари, А. Ориповнинг «Сафларнинг софлиги учун» шеъри ва «Ранжом» драматик достони, Ҳ. Худойбердиеванинг «Қайта қуриш ҳақида ўйлар» шеърий туркумлари шу жиҳатдан характерлидир.

Шу маънода биргина Муҳаммад Солиҳнинг эстетик қарашларини кўздан кечириш кифоя. Хусусан, у санъат асарини баҳолашда бош мезонни адабнинг миллийлигидан, Шарқ ва Ғарб маданиятига кўпроқ даҳлдорлигидан эмас, балки бадий диднинг моҳиятидан излайди. У ўз нуқтаи назарини «Тиниш белгилари» бадиасида шундай ифодалайди: «...шеър ёзаётган одам ўзининг қандай бўлиши кераклиги ҳақида кам ўйлайди, «Ғарбнинг қозони»га келсак, униинг фақат қораси эмас, таоми ҳам бор. Биз Шарқдан ҳам, Ғарбдан ҳам юз ўгирмаслигимиз керак»²⁴. М. Солиҳ ўз фикрларини «Шахслар мамлакати» суҳбатида янада ривожлантиради: «Тарихий тажриба шахс тажрибаси сифатида қарала бошланди. Биз турғунлик фарзандлари бўлиб қолишни истамадик, маданият фарзандлари бўлишга интилдик» (105-бет). Шу маънода, бадий дид воқеликни объектив идрок этиш имкониятини шахс табиатида шакллантиради ҳам. Хусусан шахс хоҳ тушкун ёки кўтаринки кайфиятда бўладими, хоҳ таъқиб ёки тазйиқ вазиятида бўладими, қандай ҳолатда бўлишидан қатъи назар, воқеликни, адабий-маданий ҳодисалар жараёнини ҳолис ўрганишга ҳамда баҳолашга интилади ва эришади.

Муҳаммад Солиҳ эстетик қарашларининг илдизи халқимизнинг минг йиллар мобайнида шаклланган ижтимоий-бадий тафаккури сарчашмаларига бориб туташади. Чунончи, бадий асарни баҳолашдаги нуқтаи

²⁴ Муҳаммад Солиҳ. Кўзи тийран лард. Тошкент, 1990. 64—65-бетлар (кейинги парчаларда ушбу нашр саҳифаси кўрсатилади).

назарини кўздан кечирайлик. Маълумки, жаҳон эстетикаси тарихида Шарқ шеъриятини метафористик, яъни мажозий, деб характерлашади. Ҳатто Гегель ҳам «Эстетика» асарининг «Эпоснинг моҳиятан фарқли белгилари» бобида (XIV жилд, 275-бет) Шарқ эпосини символик типдаги, рамзлар асосига қурилган асарлар деб текширади.

М. Солиҳнинг ушбу масалага қарашда ҳам ўз нуқтаи назари бор. Тўғри, мажозийлик хусусиятини ёлғиз бир халқ шеъриятига хос, дея чеклаш мумкин эмас. У турли хил шаклларда барча халқлар шеъриятида мавжуд. Шу боисдан М. Солиҳ «Биз биладиган барча чўққиларда метафора—бош фигура» (104-бет), дейиши ҳам бежиз эмас. У шеъриятимизнинг ўзига хослигини, бойиш, ўзгариш жараёнида кечган хусусиятларини белгилашда унга ёпиштирилган турли хил сунъий, зўрма-зўраки «ёрлиқларни», аломатларни кескин рад эъди. Танқидчилик ўзбек шеъриятининг 60-йиллар ривожиди «оддийлик», «соддалик», «самимийлик»ни бадийликнинг муҳим хусусиятлари сифатида қайд этган эди. Лекин бу унсурлар ҳам шеъриятимизнинг мазкур даври ривож учун етакчи бўлган белгиларини тўла-тўқис очиб беролмайди. М. Солиҳ халқимизнинг бадий тафаккури анъаналарига суянган ҳолда ушбу масалага янада аниқлик киритади.

«Етмишинчи йиллар метафорасига келсак, бу борйўғи уйғониш даври мусаввирлари тананинг уятлигини беркитган ҳаё пардаси—ниқоб, холос, — дея таъкидлайди М. Солиҳ. — Тўғри, бу анча кўламли, ўзгача ниқоб эди; ахир вақтнинг ўзи шахсдан эҳтиёткорликни талаб қиларди. Шеърят фикран ботинийлиги туфайли ўзида жамиятга қарши танқид уруғини асрай олади... Шеърят ҳамма замонларда ўз билганидан қолмай, ҳақ сўзни айтишнинг турли йўлларини топган, биз унинг овозини доим эшитиб турдик» (105-бет). Демак, ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантириш ўзбек шеърят тараққиётининг барча даврлари учун бош хусусият бўлиб келган. Лекин унга эришишнинг йўллари, усуллари ниҳоятда хилма-хил. Хусусан, мажозий образлилик ҳам ҳақ сўзни айтишнинг, воқеликни реалистик идрок этишнинг шаклларида бири сифатида зуҳур топди.

Ушбу ҳодиса шоирларимизнинг (Р. Парфи, О. Матжон, А. Орипов, Ҳ. Худойбердиева, М. Солиҳ, Ҳ. Даврон, Т. Қаҳҳор, Т. Содиқова, М. Эргашева, Д. Исоқова сингари) ижодий изланишларида етакчилик қилган ус-

лубкий йўналишдир, бадий тафаккурнинг устивор бир кўриниши ҳамдир. Мажозий образлилик—рамзли образлар воситасида фикрлаш 70—80-йиллар ўзбек шеърлятида устивор тенденцияга айланди.

Кейинги йиллар ўзбек танқидчилигида эса, аксинча, ушбу ҳодиса моҳиятини тушунмасликданми ёки тушунишни истамаганликданми, «шеърингизни тушунтириб берсангиз» қабилдаги мақолалар ҳам кўпайди. Уларда Р. Парфи, М. Солиҳ, М. Аъзам шеърларидаги мажозий образларни, рамзларни Ғарбга тақлидчиликда, ўта мураккабликда, мавҳумликда айблаш расм бўлди. Шоирларнинг изланишларида тимсолли образлар кўпроқ ва ёрқинроқ тажассум топгани боисиданми, 70—80-йиллар танқидчилигининг айрим вакиллари Р. Парфи билан М. Солиҳни Ғарб шеърлятига тақлидчиликда айбладилар. «Маълум бўлишича, шеърнинг бу шакли аввалги минг йилликда—қадимий битиклардаёқ мавжуд экан» (110-бет).

Кўринадик, Р. Парфи, А. Орипов, О. Матжон, М. Солиҳ, Ҳ. Даврон, Ҳ. Худойбердиева сингари шоирларимиз классикамиздаги бой анъаналарни давом эттирган ҳолда шеърлятга янги шаклда янги мазмун олиб кирдилар. Ушбу ҳодиса аксар танқидчилар таъкидлаганидек, Ғарб ва Лотин Америкаси адабиётига (Пол Валери, Франц Кафка, Пабло Неруда ва ҳоказо) тақлидан эмас, аксинча, таъсир самараси ўлароқ юзга келди. Шу боисдан ҳам М. Солиҳ «биз бу ёзувчиларда излаганимизни, тўғрироғи, ўзимиз англамаган ўзимизникини топдик» (110-бет), — деб ёзади.

Кейинги йиллар шеърлятимизда шаклланган янги бадий-эстетик тафаккурнинг моҳияти қандай белгиларда намоён бўлди? Хусусан, ушбу босқич шеърлий тафаккур ривожининг етакчи тамойиллари қандай хусусиятларда зуҳур топди?

Биринчидан, 70-йиллар шеърлятимизда нафақат партия арбоблари, балки маҳаллий партия ва совет раҳбар ходимларига бағишланган, маддоҳликдан иборат дифирамбалар кучайиб кетди. Ҳатто таниқли шоир А. Ориповнинг «Нажот қалъаси» (1980) тўпламидаги бир қатор шеърлар («Нажот қалъаси», «Дўстларимга айтганим», «Зиё») бугунги кунда ном-нишонсиз унутилган обком секретарларига, вазирларга бағишланган. Бунинг боиси нимада? Турғунлик йиллари аксарият шоирларимиз ҳаёт ҳақиқатларини, жамият нуқсонларини (ҳеч бир жамият камчиликлардан холи эмас) айтишдан кўра рамонасосликка берилиб кетдилар. Даврнинг ижтимоий

иллатларини фош этиш эмас, даврга мослашиш, ҳаётни бўяб кўрсатиш авж олди. Орденлар, мукофотлар, турли хил унвонлар шоирларимизнинг кўзини қамаштириб қўйди. Натижада ҳаётий масалалар бир четда қолиб, «долзарб» мавзуларга берилиб кетилди. Яъни, шеърятда «Ватанни сев», «партияга садоқатли бўл», «юксак идеаллар учун жонингни қурбон қил» қабилида хитоблар, чақириқлар авж олди; ватанпарварлик юзаки талқин қилинди; ғоявийликни тушуниш ва тушунтиришда бир ёқламалик, чекланганлик кўзга ташланди.

Иккинчидан, аксари шоирларимизнинг лирик қаҳрамонлари фикрлашига, тафаккур тарзига кўра стереотип—бир хил қолипдан кўчгандек таассурот қолдиради. Яъни, кўпгина ўртамиёна шеърларнинг қаҳрамонлари тафаккури табиатида миллий руҳ йўқ. Бу нарса, даставвал инсонни тушуниш ва тушунтиришда ҳар бир шоирнинг ўзига хос мустақил нуқтаи назарининг йўқлигида, воқеликни эстетик баҳолашдаги оригиналликнинг кўринмаслигида намоён бўлди. Гўё шоирларимиз русча, испанча, японча ва бошқа тилларда фикрлаб шеърлар ёзишаётгандек. Аксарият шеърларнинг, поэмаларнинг руҳи ўзбекча эмас. Хўш, бу қусурларни туғдирган омиллар нима? Унинг илдизлари қайси факторлардан сув ичади? Адабиётнинг барча тур ва жанрлари сингари шеърятимизда ҳам кенг палак ёзган ўртамиёначиликнинг асослари нимада?

Бу, назаримизда, ғуж-ғуж ўртамиёна шеърларда халқимиз учун, социал тараққиёт учун, маънавий камолот учун хизмат қиладиган зарур гапларнинг — ижтимоий маънонинг йўқлигида; шоирлар эса ўз халқига айтадиган энг зарур гапларни — ижтимоий ҳақиқатни воқеликдан топа билмаслигида; шеър тилида образли қилиб айта олмаслигидадир. Ҳозирги шеърятимизда алоҳида тенденцияга айланган ўртамиёначиликнинг илдизларидан бири ана шунда.

Учинчидан, ушбу салбий тенденция шеърятимизда яна бошқа камчиликларни ҳам юзага келтирди. Чунончи, ҳозирги шеърятимизда тақлидчилик касалликка, эпидемияга айланди. Хусусан, С. Раҳмон, Р. Абдурашид, Э. Муҳаммад ва бошқа шоирлар шеърятидан бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Уларнинг аксарият асарлари маънавий эҳтиёж тақозоси билан юзага келган эмас; аксинча, эрмак учун ёзилгандек таассурот туғдиради. Зеро, шеърятимизда «дард», «оғриқ» деган сўзлар ёмғирдан кейинги қўзиқориндек

кўпайиб кетди. Афсуски, уларда халқимизнинг дилидаги дард, кўнглидаги оғриқ йўқ.

Тўртинчидан, чинакам ва сохта ватанпарварлик кўринишларини ажратиб бўлмай қолди. Бу нарса, айниқса, дунё тақдири, Ер куррасининг келажаги, инсоният тақдири, тинчлик мавзуларини ёритишда яққол кўзга ташланади. Саржин-саржин шеърларнинг лирик қаҳрамонлари худди келишиб олгандек, «мен тинчликни куйлаяпман», «мен халқимнинг дард-ташвишига қайғураяпман», «эллар ва элатларнинг келажагини ўйлаяпман», «она сайёрамизнинг, жаҳоннинг тинчлиги, фаровонлигига куйинаяпман», «давр дардлари хусусида баҳс юридаяпман», деб кўкрагига уради. Бу тарздаги бир хилликнинг, бадий тафаккурдаги турғунлик кўринишининг бош сабаби — шоирларимиз асарларида ана шу масалаларга янгича муносабатни, янгича бадий талқиннинг йўқлигидир. Н. Нарзуллаев, Б. Бойқобилов, Ҳ. Шарипов, О. Ҳакимов, О. Ҳолдор, Шукрулло, Ж. Камол, Э. Воҳидовнинг айрим шеърларида ҳам индивидуалликдан маҳрум бўлган, умумий қарсақбозлик кайфиятини, пафос даражасига кўтарилган сунъий тантанаворликни кўриш мумкин.

Ушбу тенденциянинг бошқа бир салбий кўриниши ҳам намоён бўлди. Хусусан, тинчлик, Ватан, Она-ер, инсоният, Ер курраси сингари глобал-жаҳоний мавзуларга, умумбашарий проблемаларга берилиб кетиб, шеърийтимиз кўз ўнгида қуриётган Оролни, шундоққина қўшнисининг хонадонида ўзини ёқаётган аёллар фожиасини, пахта якка ҳокимлигини, она заминнинг турли хил заҳарли моддалар билан заҳарланаётганлигини кўрмай қолди. Нафақат табиат экологияси, шу билан баробар маънавий экологияси проблемаларини ҳам эътибордан четда қолдирди. Булар турғунлик йилларида шеърийтимизнинг халқ ҳаётидан бир қадар узоқлашганлигидан, актуал ижтимоий-маънавий масалаларни ўрганишда, тадқиқ этишда хийла четда қолганлигидан далолат беради.

Бешинчидан, «Табиат экологияси ва инсон маънавияти экологияси бир-бири билан узвий боғлиқ. Агар табиат ифлосланган экан, инсон виждони ҳам моғор босани, демакдир»²⁵, деб ёзади танқидчи Т. Пономарёва.

Хўш, ушбу ҳол қандай юз берди? Дарҳақиқат, ер, сув, ҳаво, атроф-муҳит ифлосланиб бориши билан

²⁵ «Литературная газета», 25 января 1989 г.

баробар одамларнинг онги-тафаккури ҳам занглаб борди. Яъни, меҳр, оқибат, ҳурмат, дўстлик, қардошлиқ, эътиқод, муҳаббат сингари маънавий-ахлоқий бойликлар бой берила борди; маънавий қадриятлар йўқотила бошланди. Зеро, шеъриятнинг бош вазифаларидан бири — бу маънавий-ахлоқий бойликларни, инсонийликни, инсоний фазилатларни асраб-авайлаш, келажак авлодларга етказиш масъулиятидир. Бунинг ўрнига шеъриятимиз маълум ҳаётий ҳақиқатларни санъатсиз йўсинда айтишдан ортмади. Натижада шеъриятимизда риторика, деклоративлик мураккаб шаклларда томир ёйди. Хусусан, бу камчилик янги бадий умумлашмаларнинг йўқлиги, сунъий эмоционаллик, поэтик тафаккур мустақиллигининг, яхлит ва тиниқ эстетик мақсаднинг, нуқтаи назар оригиналлигининг етишмаслиги сингари шаклларда зуҳур топди.

Бадий тафаккур ривожининг аввалги босқичларида шеъриятни сиёсатлаштириш устивор руҳ касб этган бўлса, 70-йиллар охири—80-йиллар бошидан эътиборан ижтимоий воқеликка, жамият деформацияларига янгича танқидий нуқтаи назардан қараш ва баҳолаш тенденцияси кучайди. Шоирларимиз нафақат шўро даври классикаси, балки ўтмиш санъаткорлари шеърияти бадий тажрибаларидан ҳам озиқланмоқда (Б. Пастернак, А. Твардовский, Е. Евтушенко, А. Вознесенский, Апполинер, П. Неруда, И. Такубоку, Н. Ҳикмат, А. Мачадо, М. Рильке ва ҳоказо); шеъриятимиз фалсафий теран, мушоҳадакор бўлиб бормоқда. Инсон ва табиат, инсон ва жамият, дунё ва келажак ҳақидаги янги тушунча ва тасаввурлар, янги бадий талқинлар бадий тафаккур табиатидаги кескин сифат ўзгаришларини вужудга келтирди. Инсон маънан ва ақлан, ахлоқан комил бўлган тақдирдагина дунё ва инсоният келажаги ёруғ бўлади. Ушбу концепция мавзу жиҳатидан ижтимоий-сиёсий, мазмун жиҳатдан эса фалсафий-аналитик моҳият касб этган ҳозирги ўзбек шеъриятининг янги йўналишини белгилади.

Булар реализм санъатининг эстетик имкониятлари нақадар кенг ва бойлигини намойиш қилмоқда. Бир сўз билан айтганда, шеъриятимиз замонавий воқеликни, замондошларимиз ҳаётини бадий ўрганишда ҳаёт ҳақиқатидан чекинган бўлса, олис ўтмишни, тарихий шахслар ҳаётини поэтик тадқиқ этишда, фольклорга, эртак ва мифларга мурожаатда эса, аксинча, шеъриятимиз халққа яқинлашди, унинг дарду ғамлари, орзу-интилишларини маълум даражада ифодалашга эришди (Миртемир,

Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парфи, М. Али, О. Матжон, Т. Тўла, Ҳ. Худойбердиева ва бошқа шоирлар бадий изланишлари). Энг муҳими, шоирларимиз ўтмиш материалига, тарихий воқеликка суянган ҳолда бугунги куннинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалалари ҳусусида муҳокама юритишга ҳаракат қилдилар. Тарих фалсафаси, маънавий-ахлоқий маданият асослари, ватанпарварлик, қаҳрамонлик психологиясининг илдизларини излаш ва кўрсатиш орқали замондошларимизда ўз аجدодларидан ғурурланиш, ифтихор туйғуларини тарбиялаш устивор тенденция бўлиб қолди.

Бугунги ошкоралик ва қайта қуриш даврида янги типдаги демократик шахсни — маънан ва ахлоқан комил инсонни шакллантиришда классик шеъриятимиздаги бой анъаналарга ҳаётбахш дидактиканинг ўрни ва роли ғоят кучайди, аҳамияти ортди.

Ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, рубоий, тўртлик, фард, дoston сингари классик шеъриятимиз жанрлари ва шеърий шакллари ҳам бугунги воқелик мазмуни билан бойитилмоқда, ривожлантирилмоқда. Буларнинг ҳаммаси поэтик сўзнинг қадрини оширишга хизмат қилмоқда. Шеъриятимизда халқона фалсафий руҳ — содда ифодаларга сингиб кетган донолик, ҳиссий кечинмаларга йўғрилган ҳикматли маънодорлик тилнинг ифода имкониятлари нақадар кенглигини тасдиқлаётир. Буларнинг ҳаммаси шеъриятимизда бадий тафаккур маданияти янги босқичга кирганидан далолат беради.

Ҳозирги ўзбек шеъриятида ижтимоий-фалсафий йўналишнинг кучайиши, аввало, мавзу-масалалар кўламининг кенглиги ва хилма-хиллигида (Ватан, халқ, макр ва муҳаббат, эътиқод ва риё, садоқат ва хиёнат, ёруғлик ва зулмат, гўзаллик ва қабоҳат сингари), замондошларимиз фикрияти ва руҳияти манзараларининг маънодорлигида, шеърий жанр ва шакллар ранг-баранглигида (сонет, саккизлик, тўртлик, рубоий, рондо, фард, ғазал, хокку, танка, лирик поэма, драматик поэма, тарихий поэма, очерк-поэма, эртақ-поэма, қасида-поэма ва ҳоказо), шунингдек, хоҳ тарихий, хоҳ маънавий воқелик бўлсин, уларнинг эстетик баҳолашда халқ ва Ватан нуқтаи назаридан баҳолаётганида, энг муҳими, шеърият ижтимоий ҳаётнинг таркибий бир қисмига айланиб кетганлигида намоён бўлаётир.

Лирик қаҳрамонларнинг тафаккур табиатида давр шиддати, ижтимоий муносабатлар мураккаблиги, замондошларнинг орзу-армонлари, ташвиш-қувончлари,

дардлари ўз ифодасини топмоқда. Поэмачилигимиз образлар системасида эса Ибн Сино, Беруний, Навоий, Бобур, Машраб, Аваз, Нодирабегим, Ҳамза, Фурқат, Паҳлавон Маҳмуд, Темир Маляк, Ҳалил Султон сингари тарихий шахслар образлари орқали халқимиз ҳаётининг камолот босқичларини, ҳозирги тараққиётнинг тарихий асосларини, ижтимоий илдишларини акс эттириш алоҳида саҳифага айланди.

Шеърининг фалсафа, тарих, фольклор, публицистика, фан ва эстетика (тасвирий санъат, мусиқа ва ҳоказо) билан ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги жараёнида бир-бирини бойитиб бориши ҳодисасини, ифода имкониятларини кенгайтириши масалаларини ўрганиш Буниттифоқ шеър илмида алоҳида бир тенденцияни ташкил этади.

Мазкур тадқиқотчилик йўналиши ҳозирги бадий тафаккур ривожидида алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, шеърининг билан бошқа санъат турлари ўртасидаги боғлиқликнинг асосларини, қонуниятларини, ижтимоий-бадий тафаккур тараққиётидаги ўрни ва ролини ўрганиш адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб масалалардан ҳисобланади.

ХОТИМА

Демак, адабиётшунослик ҳам мустақил фан сифатида халқимизнинг маънавиятини бойитишда, жамият муаммоларига илмий-назарий йўсинда жавоб излашда бадий адабиёт билан ҳамқадам ва ҳамнафас яшамокда.

Кейинги йилларда илмий ҳужжатли мемуаристиканинг кенг палак ёзиши («Ёзувчилар замондошлари хотирасида», «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумлари, кундалик-қайдлар, бадиалар, эсдалик-эсселар каби) адабиётшунослигимизнинг илмий-назарий савиясини кўтаришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Биргина хотиралар, эсдалик-эсселарнинг ўзи икки жиҳатдан алоҳида қиймат касб этади.

Биринчидан, улкан санъаткорларимиз (Ҳамза, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, Миртемир ва ҳоказо) ҳақидаги хотиралар уларнинг рангин ижоди қирраларини, нурли шахсиятининг ҳали кенг ўқувчилар оммасига, адабиёт илмига номаълум томонларини ёритиб беришига кўра ҳам нуфузlidir. Иккинчидан, мазкур факт ва кузатишлар, мулоҳазалар санъаткорларнинг замондошлари, маслакдошлари, дўстлари томонидан айтилаётгани боисдан ҳам ўзгача аҳамиятга эга. Ушбу омиллар илмий-ҳужжатли мемуаристикада тарихийлик принципларининг чуқурлашиб бораётганлигини кўрсатади.

Илмий-ҳужжатли мемуаристикамизда яна бир таъмоил кенг палак ёзмоқда. Бу нарса санъаткорларимизнинг (А. Қодирий, Ҳ. Олимжон, Ойбек, Ғ. Ғулом, Миртемир ва ҳоказо) умр йўлдоши, ўғил-қизлари, қариндош-уруғлари томонидан ёзилган хотираларда, адиллар билан мулоқотда бўлишдек бахтли дақиқалар сурурини туйган мухлислари битган эсдаликларда равшан намоён бўлмоқда. Ушбу хотиралардан санъаткорларимизнинг ижодий закосини таъминлаган шахсияти фазилатлари, одамийлик хусусиятлари балқиб туради. Уларда ҳамсуҳбатлар кўрган, билган, эшитган маълумотлар публицистик йўсинда ифодаланади. Санъ-

аткорлар ҳаёти саҳифаларини, шахсиятини, маиший турмуши манзараларини тўлдирувчи воқеа-ҳодисаларга, у ёки бу асарнинг юзага келиши билан боғлиқ омилларга кўпроқ ўрин берилган.

Чунончи, К. Лапкининг Ойбек ҳақидаги «Мен шохид бўлган воқеалар», И. Маҳсумовнинг «Долғали йилларда», Ҳ. Саъдуллаевнинг «Буюк ва содда», Н. Илҳомовнинг «Наврўзликда», Ҳ. Қодирийнинг «Сўфизода ва Ойбек» каби хотираларида шу кунгача адабий жамоатчиликка маълум бўлмаган санъаткорларимизнинг кайфияти, кечинмалари, ўй-фикрлари муайян ҳолатлари тафсилотлари ила зуҳур топишига кўра ҳам эътиборлидир.

Адабиётшуносликдаги матншунослик, манбашунослик йўналишлари ҳали кенг қанотини ёзиб юборди, дея олмаймиз. Шу маънода, адибларнинг хат-ёзишмаларини, таржимаи ҳолларини, ён дафтарда қолган қайдларини ўрганиш асосида бадий тажрибасини кузатиш ҳам адабиёт илми олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Хусусан Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Миртемир сингарй адибларнинг биргина ён дафтар-қайдларини, кундаликларини кўздан кечирадиган бўлсак, уларда санъаткорлар у ёки бу асарининг юзага келиши учун ҳамиртуруш вазифасини ўтаган ҳаётий факторларга, муайян воқеалар сюжетининг тадрижига, қаҳрамонлари табиатида намоён бўлувчи ўзига хос белгиларга, энг муҳими, ижтимоий-маданий муҳитнинг, адабий ҳаётнинг бетакрор қиёфасини яратишга хизмат қилувчи ёрқин чизгиларга дуч келамиз.

«Адабиётшунослик сўз санъати ривожига қонуниятларни ўрганишга, характерли тенденцияларни аниқлашга даъват этилган; бироқ у қонуниятларни қонулаштиришдан, схемалаштиришдан қочиши керак; қонуниятларни, етакчи тенденцияларни аниқлашга интилиш адабиёт, адабий тафаккур ривожини учун хизмат этади»¹.

Ана шу асосда халқимизнинг ижтимоий-фалсафий, бадий-эстетик тафаккур тараққиётини изчил кузатиш орқали адабиётшунослик илмининг камолот босқичларини, бир сўз билан айтганда, тарихи ва назариясини яратиш кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан бири бўлиб турибди.

¹ Умарали Норматов. Изланиш уфқлари.— «Ўзбекистон маданияти», 1980 йил 16 сентябрь.